

ZWARTE HERFST

DOOD SPOOR
HUNNEN IN PUTTEN
HET LIJK EN DE GIEREN
HONDSDAGEN IN DE HERFST
HONGER OP KOMST

78

Op de dag van de luchtlandingen bij Arnhem, 17 september 1944, proclameerde de Nederlandse regering, in overeenstemming met de wensen van het geallieerde opperbevel, de algemene spoorwegstaking. Ieder was ervan overtuigd dat de staking, met de bevrijding in zicht, niet langer dan enkele weken zou hoeven te duren. Na de nederlaag bij Arnhem werd de noodzaak van een langdurige staking echter duidelijk. De verzorging van de stakers, waarvan een aanzienlijk deel bovendien was ondergedoken, schiep problemen waarvoor slechts de techniek en de ervaring van verzetsorganisaties — in de eerste plaats het Nationaal Steunfonds en de Landelijke Organisatie tot Hulp aan Onderduikers — deugdelijke oplossingen konden bieden. Met het verslechteren van de oorlogssituatie werd het optreden van de Duitsers steeds driester. Tot september 1944 had het bezettingsregime in Nederland nog een betrekkelijk gematigd karakter gedragen. Met de dreiging van de nederlaag voor ogen gingen de Duitsers zich evenwel steeds meer te buiten aan daden van wilde terreur. Met het platbranden van tientallen gebouwen en het wegvoeren van over de zeshonderd mannen en jongens (van wie verreweg de meesten in Duitse concentratiekampen om het leven kwamen) als represaille voor een overval op een Duitse auto met vier militairen werd het Veluwe dorp Putten geplaatst in de reeks van gemeenten waarin eerder al Lidice en Oradour als slachtoffers van de blinde haat en wraakzucht van de nazi-mentaliteit waren terechtgekomen. Men zou deze gebeurtenis nog een incidenteel exces kunnen noemen, dat pas later in Duitsland ver uitgroeide boven wat de oorspronkelijke plegers van de misdaad voor ogen stond. Een zelfde incidentele karakter zou men kunnen geven aan het drama dat zich ruim een maand later in Heusden afspeelde, toen een *Sprengkommando* welbewust en opzettelijk 134 voor granaatvuur schuilende burgers van het leven beroofde.

Meer systeem zat er al in het roven en plunderen van al wat van Duitse gading was, vooral industriële goederen en vervoermiddelen; een speciaal aspect van dit soort activiteiten toonde het leegroven van de op Duits bevel door de bevolking ontruimde stad Arnhem. De mensenroof beleefde een nieuw hoogtepunt op 10 en 11 november, toen meer dan 50.000 Rotterdammers werden weggevoerd om in Duitsland — voor een deel ook in Oost-Nederland — voor de vijand te werken. De terreur groeide van incident naar systeem. Het zou de enige basis blijken te zijn waarop de bezetter zich nog kon handhaven en manifesteren, zeker in de periode waarvan een steeds nijpender wordend voedsel- en brandstofgebrek in de maanden oktober en november reeds een voorbode was: de hongerwinter.

A.H.P.

DOOD SPOOR

DRS. C. J. F. STULDREHER

Zondagmiddag 17 september 1944, kwart voor zes. De geallieerde luchtlandingstroepen in het gebied tussen Eindhoven en Nijmegen en bij Arnhem zijn geland, hebben zich gegroepeerd en trekken op naar hun doelen. De Duitsers trachten met alle kracht versterkingen naar de bedreigde punten te vervoeren. In een uitzending van de BBC in het Nederlands wordt gezegd:

'Naar aanleiding van een uit Nederland ontvangen vraag en na overleg met het opperbevel, mede in verband met de operaties die heden in Nederland zijn aangevangen, acht de regering thans het ogenblik aangebroken de instructie te geven tot een algemene staking van het spoorwegpersoneel teneinde het vijandelijk vervoer en troepenconcentraties zoveel mogelijk te beletten. De regering geeft zich reenschap van de grote verantwoordelijkheid die zij daardoor aanvaardt, doch zij meent na rijp beraad dat in de gegeven omstandigheden deze daad van zulk overwegend militair belang is, dat niet langer mag worden gewacht met uitvoering te geven aan deze maatregel. De regering, in het volle besef van de moeilijkheden die daardoor ontstaan, laat de wijze van uitvoering aan uw beleid over en wenst u allen, getrouwe en moedige vaderlanders, de kracht toe deze actie naar beste vermogen uit te voeren.'

Overall in het bezette Nederland heerst vreugde en optimisme, uitgelatenheid bijna. Luchtlandingen diep in het land, de spoorwegen plat. De bevrijding moet nu wel zeer nabij zijn!

Alleen in Utrecht ontstaat verwarring en zelfs wrevel. Het beleid van de directie van de Nederlandse Spoorwegen gedurende de bezetting was gebaseerd op de gedachte het bedrijf in zijn geheel zo goed mogelijk intact te houden en de invloed van de bezetter tot het uiterste te beperken. Het besluit van juni 1940 tot 'loyale samenwerking' met de Duitsers loopt als een rode draad door de geschiedenis van het bedrijf.

Gedurende de gehele bezetting werd het beleid van de Nederlandse Spoorwegen gedragen door de krachtige figuur van de waarnemend president-directeur, ir. W. Hupkes. Door politiek beleid en veel mensenkennis heeft hij consequent en met succes Duitse inmenging bestreden, waar deze zich ook maar voordeed of dreigde voor te doen. Hij vond oplossingen om de Duitsers buiten de deur te houden, dit mede ten bate van de Nederlandse bevolking, die voor haar dagelijkse behoeften maar al te zeer afhankelijk was van het goed functioneren

De waarnemend president-directeur van de Nederlandse Spoorwegen ten tijde van de landelijke spoorwegstaking, ir. W. Hupkes.

van de NS, en ten behoeve ook van het verzet, dat voor zijn vele contacten en taken in grote mate aangewezen was op 'de klok' van de spoorwegen. Hupkes genoot bovendien een groot vertrouwen bij al het personeel.

Dat laatste kan men niet volmondig zeggen van de voorzitter van de Personeelraad, G. Joustra. De Personeelraad was het vertegenwoordigend lichaam van de verschillende vakorganisaties, die onder druk van de Duitse bezetter en omwille van hun voortbestaan tot op zekere hoogte bereid waren een compromispolitiek te voeren. De Nederlandse Vereniging van Spoor- en Tramwegpersoneel, waarvan Joustra voorzitter was, is daarbij op een laakbare wijze te ver gegaan. Het be-

houd van haar apparaat en de belangenbehartiging van haar leden achtte zij belangrijker dan een principiële afwijzing van de gelijk-schakelingspolitiek van de bezetter en van de Nederlandse nationaal-socialisten tegenover de vakbeweging. Pas in 1942, na de oprichting van het Nederlands Arbeidsfront onder leiding van H. J. Woudenberg (waarin het NVV en daarmee ook de Nederlandse Vereniging van Spoor- en Tramwegpersoneel zou moeten opgaan) kwam er een kentering in haar houding. Als gevolg van het drijven van Woudenberg dreigde ook de Personeelraad, waarmee ir. Hupkes een goede samenwerking bijzonder op prijs stelde, een nieuwe samenstelling te krijgen en geheel te gaan bestaan uit nationaal-socialisten. Ir. Hupkes heeft echter principieel geweigerd met een nationaal-socialistische Personeelraad samen te werken en stak dat ook niet onder stoelen of banken tegenover de Duitse instanties, met name tegenover de *Bahnbevollmächtigte*, de *Transportkommandant* en de *Referent für Eisenbahnverkehr beim Reichskommissar*, Dr. Thomas. Op een kritiek moment hanteerde hij daarbij als troef het neerleggen van zijn functie. Op dat ogenblik zou Thomas Frontleider Woudenberg hebben toegevoegd: '*Sie, mit Ihrem Scheiszarbeitsfront! Setzen Sie sich, Herr Hupkes.*' Want er was Thomas alles aan gelegen de 'loyale samenwerking' met de NS niet in gevaar te laten brengen door een nationaal-socialistische vakbondspolitiek, die onder het personeel alleen maar grote onrust en ontevredenheid zou veroorzaken. Het een en ander heeft ertoe geleid dat de Personeelraad in ongewijzigde samenstelling kon blijven voortbestaan, als een ambtelijk orgaan van de NS, los van de oude vakbeweging maar ook van het Arbeidsfront. In zekere zin betekende dit toch een herstel van het oude apparaat van de vakbeweging; een soort 'gelegaliseerde illegaliteit', waarvan Joustra tijdens de staking een handig gebruik zou trachten te maken ten gunste van een volledig herstel van het gehavende aanzien van de Nederlandse Vereniging van Spoor- en Tramwegpersoneel.

Het zou te ver voeren het individuele verzet van spoorwegmensen, al of niet in illegaal groepsverband, na te gaan. Hetzelfde moet ook maar gelden voor wat specifiekere spoorwegverzet, zoals bijvoorbeeld de activiteiten van de groep van Hamelink (later van Emmen Riedel). Het is voldoende op te merken dat juist deze groeperingen en activiteiten weinig genade hebben gevonden in de ogen van NS-directie en Personeelraad. Ze waren te gevaar-

NEDERLANDSCHE REGEERINGS VOORLICHTINGSDIENST
STRATTON HOUSE—STRATTON STREET—LONDON, W.1

RADIO-ORANJE

ONDERWERP: REGEERINGS-OPROEP TOT ALGEMEENE SPOORWEG-STAKING.
=====

Tekst: R.V.D.
Spreker: A.D.

SPREKER: Naar aanleiding van een uit Nederland ontvangen vraag en na overleg met het Opperbevel, mede in verband met operaties, die heden in Nederland zijn aangevangen, acht de Regeering thans het oogenblik aangebroken, de instructie te geven tot een algemeene staking van het spoorweg-personeel, teneinde het vijandelijk vervoer en troepen-concentraties zooveel mogelijk te beletten.

De Regeering geeft zich rekenschap van de groote verantwoordelijkheid, die zij daardoor aanvaardt, doch zij meent na rijp beraad, dat in de gegeven omstandigheden, deze daad van zulke overwegend militair belang is, dat niet langer mag worden gewacht met uitvoering te geven aan dezen maatregel.

De Regeering, in het volle besef van de moeilijkheden, die daardoor ontstaan, laat de wijze van uitvoering aan Uw beleid over en wenscht U allen, getrouwe en moedige Vaderlanders, de kracht toe deze actie naar beste vermogen uit te voeren.-

+ + + +

lijk, te riskant; het bedrijf mocht geen schade ondervinden door het aanwakken van een algemene verzetsgeest onder het personeel. Zo iets immers zou niet zonder repercussies blijven, het zou onrust veroorzaken, onaangename situaties doen ontstaan en het bedrijf tegenover de Duitsers verzwakken.

Ook tegenover de andere illegale groeperingen hebben directie en Personeelraad lange tijd een afwijzende houding aangenomen. Er zijn van die zijde wel pogingen ondernomen om tot contact met de NS te komen. Vooral het Nationaal Comité, de Ordedienst en het Nationaal Steunfonds hebben zich op dit punt veel moeite getroost.

Het Nationaal Comité is voor de NS het eerste illegale contactpunt geworden. Dat was in september 1943. Naar de beweegredenen van ir. Hupkes hoeft men niet lang te zoeken. De oorlogskansen waren in de zomer van 1943

De tekst van de regeringsoproep tot staking zoals deze via Radio Oranje in de avond van zondag 17 september 1944 werd uitgezonden.

duidelijk gekeerd in het voordeel van de geallieerden. Een landing op de westkust van Europa begon in het verschiet te komen. Op het moment dat die werkelijk plaatsvond, zouden de spoorwegen hun houding van 'loyale samenwerking' met de bezetter moeten opgeven. In dit besef waren twee zaken gewenst: contact met de regering in Londen en verbindingen met het verzet. Hupkes wilde echter zelf bepalen welke organisatie hem daarvoor het meest geschikt leek.

De eerste besprekingen liet hij voeren door een van zijn naaste medewerkers, Giesberger, een man die relaties had met het verzet. Hupkes zelf bleef voorlopig op de achtergrond. Er vond een reeks moeizame besprekingen plaats,

moeizaam vooral omdat de NS-directie geen risico's wilde nemen door er te veel mensen bij te betrekken. Het Nationaal Comité wilde evenwel niets liever dan de spoorwegen aanhaken aan de illegaliteit, de geest van verzet in het bedrijf stimuleren en medewerking verkrijgen voor bepaalde acties; men probeerde daarbij tevens de NS te interesseren voor de Ordedienst, die kort daarvoor door Londen was aangewezen als de enige militaire verzetsorganisatie die zou optreden in het vacuüm tussen de aftocht van de Duitsers en de terugkeer van de wettige regering. In de dagen die aan de bevrijding van het Nederlandse grondgebied vooraf zouden gaan, zouden de spoorwegen hun werkzaamheden voor de Duitsers moeten staken om zo de geallieerden tot steun te zijn. Aan de bereidheid daartoe ontbrak het directie en Personeelraad geenszins; zij wilden echter die staking zelf leiden en het initiatief

niet aan het verzet laten. Er mocht onder zulke omstandigheden geen chaos ontstaan waarin de leiding hun zou ontglippen.

Toen de tijd nog meer begon te dringen en Nederlandse overheidsinstellingen (onder anderen de directeur-generaal van de voedselvoorziening) maatregelen gingen treffen met het oog op de verwachte invasie, werd Hupkes wat toeschietelijker. Aan de moeizame besprekingen met het Nationaal Comité kwam een einde. Zelf achtte het Comité het de hoogste tijd met directie en Personeelraad eindelijk tot samenwerking te komen bij de opbouw van een verzetsapparaat dat lokaal leiding zou kunnen geven aan de actie, dat wil zeggen aan de algemene staking van het personeel.

was de Duitsers echter te bar. Ze verboden ze en reeds uitbetaalde salarissen moesten worden teruggestort. Dit feit is van niet geringe invloed geweest op het verloop van de staking.

Het eerste onderhoud tussen Hupkes en Six droeg vrucht. Op 7 juni 1944, daags na de invasie, liet Six het volgende telegram naar Londen seinen: 'Verzoeken eventuele wenschen en opdrachten ten opzichte dienstuitvoering verkeersondernemingen, dus inclusief spoorwegen aan Thea (daarmee was Six bedoeld) kenbaar te maken; ongewenschte en voortijdige acties kunnen aldus voorkomen worden.' Het antwoord, waarover straks meer, kwam eerst op 7 juli binnen. Ook had Hupkes besloten met twee van zijn medewerkers 'een

als laag niveau, zowel bij de NS en de Personeelraad als bij het Nationaal Comité en de OD. Voor de bange, ongewisse toekomst gold de vraag of de betrokkenen in staat zouden zijn tot werkelijke samenwerking en leiding, wanneer de straffe leiding van boven af — in het NS-bedrijf een ingebouwde factor in het functioneren van het geheel — door een algemene staking niet langer mogelijk zou zijn. De contacten tussen vertrouwensmannen en leden van Nationaal Comité en OD op de daarvoor bestemde plaatsen waren slechts bedoeld als kennismaking en mochten niet gelden als een begin van illegale samenwerking. Voor dat laatste was vooral de NS-directie huiverig, terwijl bij het verzet bezwaren bestonden die ingegeven werden door de gedachte te doen te krijgen met veelal onervaren 'nieuwe illegalen'. Spoorwegen en illegaliteit mochten elkaar met het oog op de toekomstige taak geen schade berokkenen. Pas bij een algemene staking diende men van deze overigens zeer beperkte contacten een verder gebruik te maken. Feitelijk bleef de voorbereiding hoogst onvoldoende, maar men was al blij dat er enig contact bestond.

Voor ir. Hupkes en Joustra stond het vast dat de directie, na een teken uit Londen, het sein zou moeten geven voor het uitvoeren van de staking. In dit verband nam Hupkes nog een maatregel om het op gang brengen van de staking effectiever te doen verlopen. Begin september werden functionarissen van de centrale bureaus die de locomotief- en treindiensten regelden, op de hoogte gebracht van Hupkes' voornemen onmiddellijk te reageren op het teken uit Londen, zodat het gehele bedrijf verlamd zou raken. Het bleef echter een vraag of deze maatregel in de praktijk wel zo effectief zou zijn; plaatselijk zou veel afhankelijk blijven van de treinbestuurders en ander personeel.

Het welslagen van zo'n ongewisse en vagelijk voorbereide actie hing voor een deel af van de bereidheid van het personeel van hoog tot laag. Het was niet voorbereid op het voeren van verzetsacties, maar het was wel zo gedisciplineerd, dat te verwachten was dat het gunstig op de actie zou reageren. Het was gewend hiërarchisch te denken en dienstorders met grote plichtsbetrachting uit te voeren.

Na de invasie zouden de NS weldra te maken krijgen met de activiteiten van een tweetal paramilitaire organisaties, namelijk met de Knokploegen van de LO en met de Raad van Verzet. Beide probeerden met de NS in contact te komen en in meerdere of mindere mate invloed te krijgen op de verhouding van de NS tot het Nationaal Comité en de OD en poogden de spoorwegen in hun activiteiten te betrekken.

In het antwoordtelegram van 7 juli 1944, waarvan boven reeds sprake was, had de minister van oorlog, Van Lidth de Jeude, aan jhr. Six duidelijk laten weten dat de actieve sabotage van spoorwegen (en ook van andere verkeersmiddelen) uitsluitend de taak van de Raad van Verzet zou zijn; deze werkte nauw samen met de Britse militaire autoriteiten en kreeg daarvan ook zijn opdrachten. 'Alleen, indien opdracht via Radio Oranje wordt gegeven tot algemene staking der verkeersverbindingen en tot individuele sabotage daarvan, wordt op deelneming aan een en ander door leden van

RO - RT dd. 12/9/44. Rogers.
Nr. 7F 10/9/44 GB.
OXV op 3 van 2 aan RVV.
Verlangde overeenstemming is sinds lang bereikt door de vorming van driehoek OD-RVV-KP. Voor geregeld overleg der coördinatie van actie. Het antwoord is dus bevestigend.
71. 11 Sept. 1944 15 cijfer-groepen.
II verzoekt per omgaande telegrafisch bevel om leiding W.... II BI onder opperbevelh.... Deltacentrum Amsterdam.
v.....(?)

RO - RT dd. 12/9/44. Rogers.
Nr. 7E 10/9/44 GB.
Zoals reeds eerder bericht wenschte spoorwegen uitsluitend via OD contact met U en KP en RVV.
Herhalen tijdstip staking spoorwegen door U moet worden bepaald. Met Y door M contacten door gehele land gelegd, voor voedselbehoef (?) en ontbeerlijk bij langere duur van den oorlog.

Twee telegrammen die het Bureau Inlichtingen in Londen ontving. Het bovenste meldt de overeenstemming tussen spoorwegen en verzet,

het onderste is een herhaald verzoek van ir. Hupkes om het tijdstip van de staking vanuit Londen te laten afkondigen.

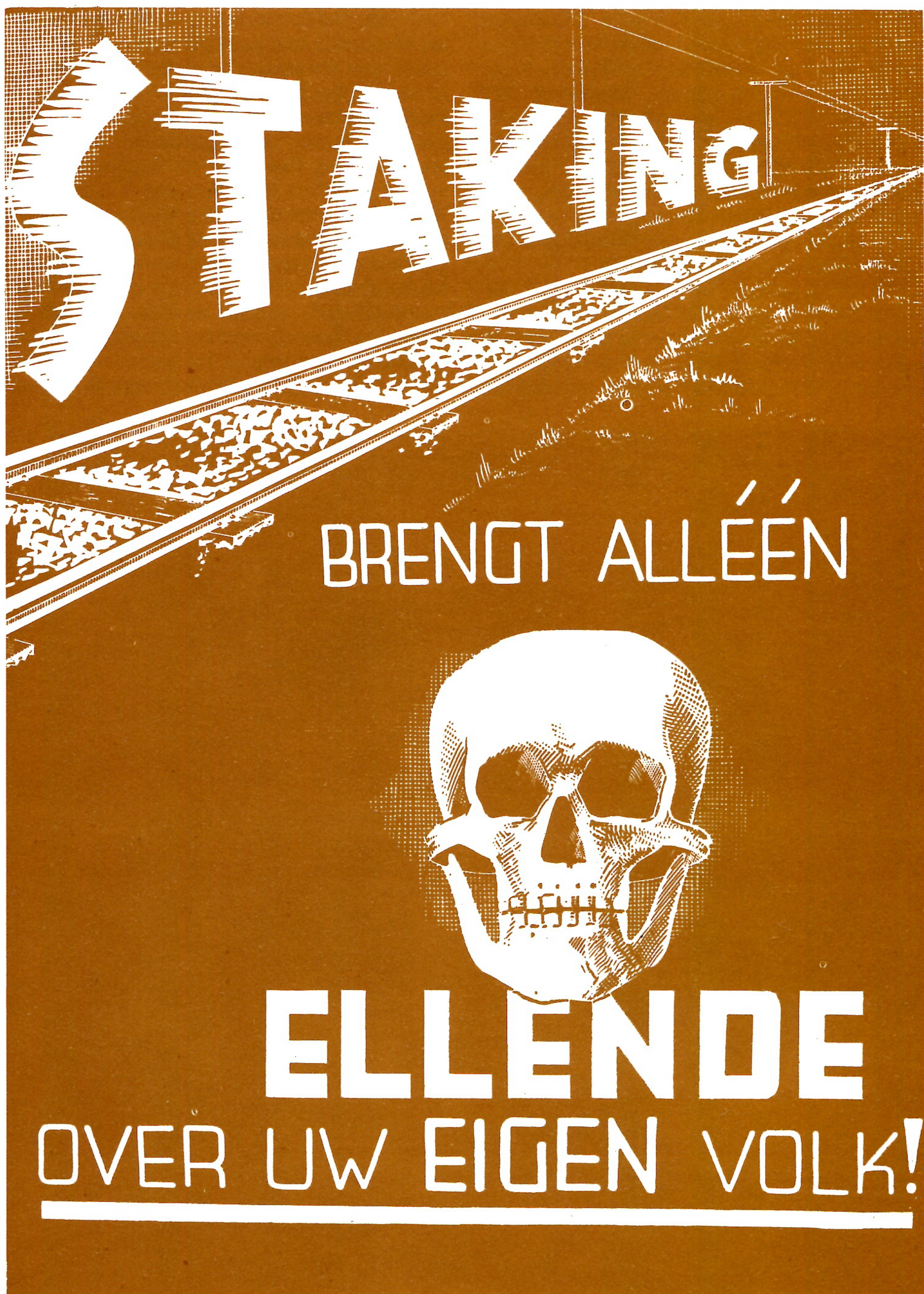
In mei zocht Hupkes jhr. P. J. Six op, het hoofd van de OD. Uit deze ontmoeting ontstond een blijvend contact. Op 22 mei liet Hupkes ook de order uitgaan het zogenaamde 'invasiegeld' uit te betalen. Dit geld, een maand salaris voor elk personeelslid van de spoorwegen, was al in februari 1944 gereserveerd. Tegenover de Duitsers was het voorwendsel gebruikt dat dit bedrag bestemd was voor het geval 'de normale wijze van uitbetaling van lonen en pensioenen in gevaar komt'. Maar in werkelijkheid was het bedoeld om het levensonderhoud van het personeel mogelijk te maken gedurende de toekomstige staking die, naar men verwachtte, niet veel langer dan een maand zou duren. Die uitkering

leidinggevend geheel', een driemanschap te vormen dat 'volledig en zonder reserve zou samenwerken' met de Ordedienst en het Nationaal Comité. Hij liet bij de NS hogere functionarissen aanwijzen die de OD van dienst zouden kunnen zijn. Ook met het Nationaal Comité versterkte hij de band; onder meer legde hij aan de leiding ervan een lijst van plaatselijke NS-vertrouwensmannen over. Tenslotte besloot hij ook nog Joustra te betrekken in het overleg op het hoogste niveau. De laatste zou hiervan later een dankbaar gebruik maken.

De verwezenlijking van het een en ander heeft in de praktijk heel wat voeten in aarde gehad; de moeilijkheden waren groot, zowel op hoog

de OD gerekend.' Deze mededeling was dus geen rechtstreeks antwoord op de vraag van Six, voor wie immers niet de sabotagekwes- tie van primair belang was, maar de vraag aan wie de opdracht tot het op gang brengen van de staking gericht zou worden. Dat men de oproep daartoe via Radio Oranje kon ver- wachten, hield niet het gewenste antwoord in. De NS-directie hoopte tot het begin van de staking op een aankondiging van de regering in Londen via het kanaal van de OD. Daarvan immers zou in hoge mate de uitvoering van de gezamenlijk getroffen voorbereidingen, name- lijk het verlammen van het bedrijf en het uit- betalen van het 'invasiegeld', afhankelijk zijn. De toestand waarin het bedrijf begin septem- ber 1944 was komen te verkeren, kenmerkte zich door een groeiende desorganisatie van het vervoer tengevolge van de beschietingen, die iedere dag heviger werden, en van een reeks sabotagedaden op een aantal lijnen, die in de laatste weken van augustus werden uitgevoerd door de Knokploegen en de Raad van Verzet. Bovendien tekende zich een begin van des- integratie af van het personeel, dat onder druk van het oorlogsgeweld en daarbij gekweld door overbelasting en teruglopende rantsoenen be- gon te weigeren de werkzaamheden voort te zetten, daarbij in enkele gevallen aangemoedigd door verzetsactiviteiten van organisaties die niet met de NS-directie in contact stonden. Tot het plegen van spoorwegsabotage in Neder- land had het geallieerde opperbevel op 2 september opdracht gegeven. De gewapende organisaties moesten vooral de verbindingen van de Duitsers in het oosten en zuiden van het land belagen. In de daaropvolgende week kwam nog een aantal orders binnen, waaruit viel af te leiden dat de spoorwegen steeds nauwer betrokken zouden raken bij de acties van de geallieerden. Radio Oranje had op 3 september een boodschap van generaal Eisen- hower uitgezonden; men moest het vervoers- systeem met alle bedekte middelen proberen te ontwrichten en bij het verstoren van de ver- bindingen over water en per rail moest men de verzetsorganisaties alle steun verlenen. De Nederlandse regering bekrachtigde nog die- zelfde dag de boodschap, waarbij zij de ambte- naren gelastte de Duitsers zoveel mogelijk afbreuk te doen, terwijl zij tevens niet mochten aarzelen onder te duiken. Deze oproep heeft op het spoorwegpersoneel in Haarlem en ver- moedelijk ook in Maastricht enig effect gehad. Elders toog men (dat wil zeggen de Personeel- raad en zijn plaatselijke medewerkers) aan het werk om het locomotiefpersoneel tot staken, dat wil zeggen tot ziekmelden te bewegen. Dolle Dinsdag desorganiseerde het vervoer nog meer. De illegale pers liet zich hier en daar ook niet onbetuigd en spoorde het spoorwegpersoneel aan tot staking; daarbij werden zware be- schuldigingen geuit onder verwijzing naar de medewerking aan het laatste transport van joden vanuit Westerbork naar Auschwitz en aan het overbrengen van gevangenen uit Vught naar Sachsenhausen en Ravensbrück. Onderwijl wachtte ir. Hupkes ongeduldig op een teken uit Londen. Hij kon niet bepalen welk ogenblik het meest geschikt was voor de oproep tot een algemene staking. Op 12 sep- tember liet hij Londen via de OD vragen: 'Herhalen tijdstip staking spoorwegen door u moet worden bepaald.' Hij liet daarbij weer

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

De Duitsers probeerden met dit soort affiches de spoorwegmensen aansprakelijk te stellen voor de belemmering van aanvoer en

distributie van voedsel en brandstoffen, waardoor schade werd berokkend aan gezinnen van spoorwegmensen en aan de bevolking.

niet na nadrukkelijk te verklaren dat hij alleen via de OD met de regering in Londen en met de Knokploegen en de Raad van Verzet contact wenste te hebben. Het bedrijf moest zo lang mogelijk draaiende worden gehouden, juist onder de heersende omstandigheden. Want ook het verzet ondervond grote nadelen van de voortschrijdende desorganisatie. Nog meer viel stagnatie te vrezen voor de bevolking, die te maken had met een toch al hachelijke voedselvoorziening: de voorraden in de steden waren zo goed als uitgeput en de nieuwe oogst moest nog worden gedistribueerd. Zonder voorkennis van de regering seinde het Bureau Inlichtingen op 11 september twee telegrammen naar Nederland. Ze waren be-

stemd voor Jan Thijssen van de Raad van Verzet en voor de BI-agent Faber; beiden kregen de opdracht ir. H. Hupkes mee te delen 'dat met de mogelijkheid van een algemene spoor- wegstaking rekening moest worden gehouden'. Hupkes moest daarom maar voortdurend naar Radio Oranje blijven luisteren. Faber heeft Hupkes kort voor de staking opgezocht en ook het bericht van Jan Thijssen bereikte de waarnemend president-directeur. Hupkes was hoogst verbaasd op deze wijze een voorsein te krijgen; hij had dat uitsluitend verwacht via de OD of het Nationaal Comité. Bovendien ontbrak iedere nadere instructie tot het treffen van voorbereidingen. De regering zou ook verder verstek laten gaan. Vandaar dat Hupkes

op 17 september nog eens via het OD-kanaal naar Londen liet seinen: 'Kunt u zekerheid verschaffen dat instructies spoorwegverkeer tijdig door u worden gegeven.' Enige uren later kondigde de BBC de spoorwegstaking af. Het was zondag 17 september 1944, omstreeks zes uur, een laat en ongeschikt uur voor het op gang brengen van de algemene staking. Dezelfde dag hadden de landingen bij Arnhem en in Brabant de Nederlandse bevolking in een roes van opwindning gebracht.

Uit het voorgaande is al gebleken dat het Bureau Inlichtingen, dat het contact onderhield met de Raad van Verzet en met zijn eigen agenten in Nederland, beter op de hoogte was met de operaties van de geallieerden dan de

de Jeude, wel laten vragen waar ze gedurende het weekeinde bereikbaar zouden zijn. Pas om twaalf uur 's middags kreeg hij Gerbrandy te spreken in het Brown's Hotel. De premier was begin september op de hoogte gebracht van de militaire plannen van de geallieerden in Nederland. Behalve Van Lidth de Jeude waren de andere leden van het kabinet en ook koningin Wilhelmina niet ingelicht. Gerbrandy bleek onmiddellijk bereid aan de wens van SHAEF gevolg te geven en de spoorwegen op te dragen het werk neer te leggen. Hij riep echter niet, zoals verwacht mocht worden, het kabinet bijeen om, ook al stond de beslissing bij voorbaat vast, deze belangrijke kwestie gezamenlijk te bespreken. Het is ook niet zeker of hij

Gerbrandy naar hem toe en had om half drie in Epsom een gesprek met hem. Van Lidth de Jeude reageerde heel anders. Hij ergerde zich aan het feit dat de Nederlandse regering niet tevoren was ingelicht en uitte ook twijfel aan de noodzaak van de afkondiging van een spoorwegstaking. Toen Fock hem echter verzekerde dat de geallieerde legerleiding de staking zelf zou proclameren als de Nederlandse regering het zou weigeren te doen, bleek hij bereid een proclamatie op te stellen, die tevens voor Gerbrandy het fiat betekende voor een afkondiging 'namens de Nederlandse regering'. Intussen had Gerbrandy bij de BBC voorbereidingen getroffen voor de afkondiging van de staking. Hij zond Den Doolaard naar het

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

Nederlandse regering. Door de dagelijkse contacten met de overeenkomstige diensten van het geallieerde opperbevel was het Bureau ook eerder ingelicht over de noodzaak tot het afkondigen van de spoorwegstaking ter ondersteuning van de militaire operaties.

In de nacht van zaterdag op zondag, 17 september, tussen twaalf en een uur, kreeg mr. C. L. W. Fock, hoofd van het Bureau Inlichtingen, voor de derde keer binnen twee weken, en nu van het War Office, bericht over het ophanden zijn van Britse luchtlandingen. Zij zouden zondagmiddag om twaalf uur beginnen. Fock mocht eerst toen de Nederlandse regering waarschuwen. Hij had minister-president Gerbrandy en diens collega van oorlog, Van Lidth

Een ontspoorde Duitse trein op het baanvak Weert-Roermond. Geallieerde luchtaanvallen en sabotage door de illegaliteit hielpen tijdens de staking het lamleggen van de spoorwegen.

Rechts: een oproep van het communistisch verzet in Amsterdam niet mee te werken aan de roof van fabrieksinstallaties en hulp te bieden aan onderduikers en evacués.

de koningin op de hoogte heeft gebracht, al trachtte hij haar wel telefonisch te bereiken. De enige met wie hij overleg wilde plegen, was de minister van oorlog, maar ook deze bleek niet dadelijk te vinden; hij verbleef buiten Londen. Fock begaf zich in opdracht van

Bureau Inlichtingen om daar op Fock te wachten en de proclamatie in ontvangst te nemen. Den Doolaard had L. de Jong opgedragen ervoor te zorgen dat hij tijdens de uitzending van het Nederlandse nieuws tussen kwart voor zes en zes uur ieder ogenblik kon binnenstormen om de proclamatie voor te lezen.

De plotselinge afkondiging van de staking ontthoofdde het sterk gecentraliseerde NS-bedrijf. Een vooraankondiging zou de centrale leiding mogelijkheden hebben gegeven tot het uitvoeren van de opdrachten. De directie kon nu niet tijdig meer de maatregelen treffen voor het verlammen van het bedrijf en instructies geven voor het uitbetalen van het 'invasiegeld' dat de

MANIFEST

UITGAVE "DE WAARHEID"

26 September 1941

OPROEP AAN DE AMSTERDAMSE BEVOLKING .

Stadgenoten

Zoals U allen weet heeft het spoorwegpersoneel in geheel Nederland het werk neergelegd en is ondergedoken. Daarmede is aan het transportapparaat der Moffen een beslissende slag toegebracht. Schuimbekkend van ijdele moed moet het Nazi- en NSB gespuis dit toegeven. Groene Politie e.a. hebben de stations bezet, terwijl de Moffen hier en daar zelf geprobeerd hebben een trein te laten lopen. Het resultaat is jammerlyk.

Deze daad van de spoormannen is enig in de geschiedenis van onze bevrijdingsstryd en pas na onze bevrijding zullen wy kunnen beseffen van welk een enorme steun en betekenis deze stryd voor de geallieerde legers en voor onze bevrijding is geweest.

De Nazi's staan tegenover dit massale verzet machteloos. Thans proberen zy de bevolking tegen de spoormannen op te zetten. Door middel van pers'en radio, door de aartsleugenaar en landverrader Max Blokzyl als gangmaker optreedt, doen zy het voorkomen, alsof de moeilijke levensmiddelenpositie van onze stad veroorzaakt wordt door het lamleggen van het spoorvervoer door de spoormannen.

DIT IS EEN GROVE LEUGEN !!

Ten eerste werd er de laatste weken byna niets meer aangevoerd; het kolentransport uit de mynstreek stond practisch reeds stil. Verder hadden de Moffen sinds weken geleden duizenden spoorwagons gevorderd, waarmee zy de levensmiddelenvoorraden uit de Amsterdamse Veembedryven en andere opslagplaatsen over de grens wegvoerden. Door het in beslagnemen van auto's en schepen proberen zy, het spoorwegvervoer niet meer mogelijk is, deze roof verder door te voeren. Tenslotte vernietigen zy de pakhuizen met de nog schamele resten met dynamiet.

Thans proberen zy, gemeen en geraffineerd als altyd, het te doen voorkomen, alsof het levensmiddelen tekort niet aan hun roven en plunderen te wyten is, doch aan het onderduiken van het spoorwegpersoneel. Het doel, nl. de ene bevolkingsgroep tegen de andere op te zetten, is door het bovenstaande ontmaskerd en zal niet gelukken !

Nog altyd zyn er echter "Nederlanders", die het de Moffen wel mogelijk maken om b.v. onze fabrieksinstallaties met auto's en schepen te verwoesten. **DIT WERK MOET ONMIDDELLYK VOORKOMEN EN STOPGEZET WORDEN !** Het mag niet voorkomen, dat de kraanwagons van onze stedelyke brandweer de kraanbanken op de Moffenauto's hysen of dat arbeiders in de fabrieken machines demonteren en voor transport gereed maken !

ELK ROOFTRANSPORT VOOR DE MOFFEN MOET WORDEN LANGELEGD !

WAT DE SPOORMANNEN WEIGEREN TE DOEN, HEBT GOK GY NIET TE LATEN !!

VOLGT BY EVENTUELE DWANG HUN VOORBEELD EN DUKT ONDER !

Stadgenoten

Geheel Amsterdam moet de prachtige stryd van de spoormannen ondersteunen. Organiseert u in buurt en bedryf solidariteitscomité's, niemand mag achterblyven !

ZET UW WONING OPEN VOOR HEN EN TEVENS VOOR DE EVACUEES UIT ANDERE STEDEN VAN ONS LAND !

Gezamenlyk moeten wy de helpende hand bieden waar zulks nodig is! Er wordt een beroep op Amsterdam gedaan voor de spoormannen, de geëvacueerden en andere oorlogsslachtoffers. Nog nimmer deed men een vergeefs beroep op U! Hoog de solidariteit! Leve de stryd van onze spoormannen! Leve de onafgezinde stryd van Amsterdam tegen de Moffen !

OP VOOR EEN VRY NEDERLAND !!

Communistische Party Nederland.

stakers voor een maand tot levensonderhoud moest dienen. Van de vertrouwde hiërarchie weg kon geen gebruik worden gemaakt; de directie en de hoofden van dienst verdwenen in een chaos. Men moest nu lokaal handelen en daarvoor waren, zoals reeds is gebleken, slechts vage maatregelen getroffen. Het personeel moest plaatselijk onderduiken en het 'invasiegeld' uitbetaald zien te krijgen. Men moest lokaal improviseren. Verwacht werd dat de staking niet langer dan twee of drie weken zou duren.

Binnen enkele dagen was de staking zowel in het westen als in het centrum van het land algemeen. Op sommige plaatsen moest wel enige weerstand worden overwonnen, bijvoorbeeld

gedeeltelijk gestaakt. Van Overijssel en de Achterhoek kan men zeggen dat de staking geslaagd is op enkele gevallen na: in Deventer wisten de Duitsers de staking te breken; in Twente heeft men enige dagen wat geaarzeld — daar leefde sterk de herinnering aan de zware represailles van de april-meistaking. In het zuiden, dat midden september 1944 voor het grootste deel frontgebied werd, kwam de staking vrij snel op gang. Dat gold voor Breda, Bergen op Zoom, Lage Zwaluwe, Roosendaal en Den Bosch. In Tilburg aarzelde men zowel op de centrale werkplaats als op het station en het duurde tot het einde van de week voor de staking er een feit was.

In Limburg is op de twee stations die nog niet

voor de uitbetaling aangewezen personeel zelf ondergedoken, zodat iemand anders de uitbetalingen moest verrichten, hetgeen weer tot moeilijkheden kon leiden. Wie moest het geld bij de stakers bezorgen? Daarvoor moest een apparaat uit de grond worden gestampt. De verzetsorganisaties van LO en NSF hebben hierbij vanaf het begin een grote rol gespeeld.

Het beeld van de onderduik, waarbij de spoorwegmensen op de hulp van het verzet waren aangewezen, is per streek zeer gevarieerd geweest: op het platteland viel de spoorwegman in eigen dorp erg op, zodat de noodzaak om onder te duiken voor hem veel groter was dan voor zijn collega in grotere plaatsen, die veel

in Rotterdam, zodat daar eerst op donderdagmorgen het werk geheel stil lag; in een aantal plaatsen, zoals Alkmaar en Castricum, werd slecht gestaakt.

In Friesland staakte men nagenoeg direct en volledig; in Groningen en Drente echter verliep de staking lang niet vlot en stiet zij soms op taaie tegenstand; in de stad Groningen is de staking zelfs tot eind september mislukt: hier wisten de Duitsers sterke druk uit te oefenen en de chefs van de verschillende diensten te weerhouden het goede voorbeeld te geven. Ook in Assen en Meppel werd nauwelijks gestaakt. In Coevorden, een dubbelstation met veel Duits personeel, is eerst een maand later na het verdwijnen van de stationchef

Een beeld van het Centraal Station in Amsterdam tijdens de staking: lege perrons en een eenzaam treinstel voor een wissel.

bevrijd waren, Venlo en Roermond, slecht gestaakt ondanks de aansporingen van leden van de spoorwegverzetgroep Emmen Riedel. Bij het uitbreken van de staking werden voor het spoorwegpersoneel twee kwesties zeer acuut: de uitbetaling van het invasiegeld en de vraag of de mensen al dan niet moesten onderduiken. De plaatselijke chefs of comptabelen moesten zelf het initiatief nemen. Het verloop van deze actie toont plaatselijk een zeer verschillende beeld. Het geld lag niet overal op dezelfde plaats; in sommige plaatsen was het

minder grijpbaar was. Op het platteland, vooral in het oosten en noorden, hebben de Duitsers de stakers veel minder met rust gelaten dan elders in het land.

Wanneer men van een succes — zij het geen onverdeeld — van de spoorwegstaking mag spreken, dan is het vooral een gevolg geweest van plaatselijk initiatief, dat meestal werd ontwikkeld door ander personeel dan het oorspronkelijk aangewezen. In een aantal plaatsen hebben ook de vertrouwensmannen van de directie het goede voorbeeld gegeven; waar chefs en correspondenten verzuimden initiatief te ontwikkelen, kwamen anderen improviserend naar voren. Onder hen was een vrij groot aantal leden van de groep Emmen Riedel,

die de directie al in een vroeg stadium op dood spoor had gezet. In enkele plaatsen zijn ook vertegenwoordigers van het Nationaal Comité actief betrokken geweest bij de gang van zaken. Zij lichtten het spoorwegbedrijf uit zijn hiërarchische voegen. Zo werd de staking tevens tot een nationale zaak gemaakt; vertegenwoordigers van verzetsorganisaties zouden hierbij niet weinig helpen.

De Duitsers werden door de staking volledig verrast. Zij hebben niet direct tegenmaatregelen getroffen, uit bezorgdheid om hun eigen hachelijke situatie op 17 september en volgende dagen. Bij de april-meistakingen waren zij daartoe wel overgegaan. De *Wehrmacht* begon, evenals na Dolle Dinsdag, allerlei vervoermiddelen te vorderen, onder andere fietsen, auto's en schepen. De Duitsers werden daarbij ook geconfronteerd met een massale onderduiken van binnenschippers. Daarnaast begonnen zij beslag te leggen op voedselvoorraden die bestemd waren voor de bevolking. Maatregelen van het civiel bestuur en van de politie bleven echter de eerste dagen achterwege. Wel probeerden zij de bevolking te beïnvloeden door het stakende spoorwegpersoneel aansprakelijk te stellen voor de belemmering van de aanvoer en distributie van voedsel en brandstoffen, waardoor schade werd berokkend aan de gezinnen van de spoorwegmensen en van de rest van de bevolking. Seyss-Inquart droeg daartoe het zijne bij door het toch al reeds zo goed als geheel stilliggende vervoer van levensmiddelen per schip volledig onmogelijk te maken.

Verder werd de staking in de eerste weken aarzelend en zonder systeem begeleid door een reeks repressailles van kleine omvang tegen familieleden van stakend personeel en door een enkele razzia, zoals in Amersfoort.

Door inschakeling van personeel van de *Reichsbahn* had de bezetter inmiddels na een week van stagnatie zijn eigen vervoer weer op gang gebracht. Dit was het werk van de *Bahnbevollmächtigte* Selzer, die zich ontpopte als een uiterst bekwaam organisator. De Duitsers maakten van de gelegenheid gebruik om 'overtollig materiaal' naar Duitsland te vervoeren.

Eind september was het duidelijk dat de geallieerde landingen bij Arnhem op een fiasco waren uitgelopen. De Duitsers zouden in de komende maand het front verder stabiliseren en de bevrijding zou nog lang op zich laten wachten. Vooral het westen van het land werd door hongersnood bedreigd. Het opheffen van de staking zou dit gevaar wellicht nog kunnen afwenden, maar de hoogste Nederlandse ambtenaren die bij de voedselvoorziening waren betrokken, hebben er niet aan gedacht pogingen te ondernemen een eind te maken aan de staking. In Londen, waar men vroegtijdig werd ingelicht over de dreigende nood, heeft men zowel gehele als gedeeltelijke opheffing van de staking overwogen. SHAEF bleef voor het oosten van het land echter verlenging van de staking verlangen. Gedeeltelijke hervatting van het werk was praktisch niet uitvoerbaar. Men moest volhouden. De regering liet op 2 oktober een extra-aansporing hiertoe omroepen.

Het was als het ware een nieuwe opdracht, waarvoor in bezet gebied geen voorzieningen waren getroffen. Men moest improviseren.

Wilde de staking een blijvender karakter krijgen, dan was allereerst geld nodig. Volgens moesten er plaatselijke uitbetalingsorganisaties worden opgericht en verbindingen tot stand worden gebracht tussen Utrecht en de stations in den lande. Hupkes en Joustra betraden nu weer het toneel om deze taak ter hand te nemen. De staking was spoorwegverzet en diende naar hun mening dan ook verder geleid te worden door die organen die de leiding in het bedrijf hadden uitgeoefend. Dat waren de plaatselijke chefs en de correspondenten: de vertegenwoordigers van de Personeelraad.

Het ontbrak de spoorwegen evenwel aan voldoende contanten. Voor uitbetaling aan de

wegen. Hupkes achtte dat toen, en niet ten onrechte, een zaak van de spoorwegen zelf. De leiding van het NSF stelde met het oog op de toekomst, die zij waarschijnlijk scherper heeft gezien dan Hupkes, een speciale vertegenwoordiger aan voor de verhouding tussen NS en NSF. De top van het NSF zou in deze tijd met de NS-directie ook maatregelen hebben willen voorbereiden met het oog op een mogelijke staking. Dit voorstel zou echter door Hupkes zijn afgewezen onder verwijzing naar de aanwezigheid van het 'invasiegeld'.

Het is een zeer opmerkelijk feit dat ondanks een diepgaand verschil van mening over de financiën tussen NSF en NS, dat pas eind 1944 werd opgelost, de uitbetaling van gelden aan

LANDGENOOTEN!

De oogen van alle weldenkende Nederlanders waren verleden week vol spanning gericht op het Spoorwegpersoneel.

Het heeft ons niet teleurgesteld.

Nu richten wij ons tot het Nederlandsche volk met de oproep:

Versta Uw plicht!

Stel de spoorwegmannen nu ook niet teleur!

Het Nationale Steunfonds (N.S.F.) steunt allen die door hun vaderlandsche houding in moeilijkheden komen en hun nagelaten betrekkingen.

U draagt zeker maandelijksch al bij.

Ga daarmee door, verdubbel als het kan Uw gawe!

Maar geef nu een extra groot bedrag in eens, want de nood der spoorwegmannen dringt.

In een Friesche plattelandsgemeente werd in enkele dagen f 27.000.— bijeengebracht.

Laat Noord-Friesland niet achterblijven!

DISTRICT NOORD-FRIESLAND VAN HET N.S.F.

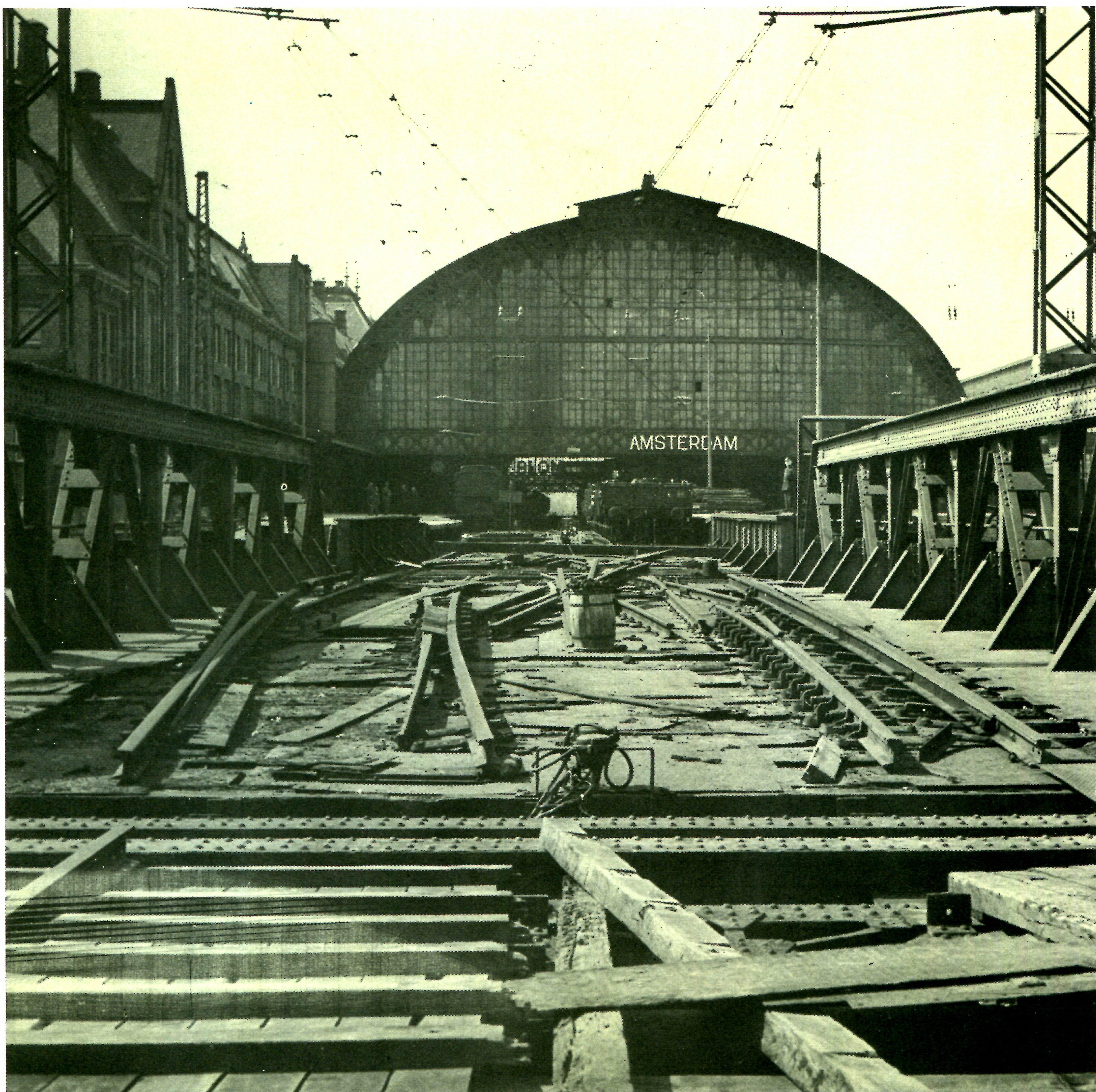
P. S. De jacht op het spoorwegpersoneel is reeds begonnen.

Hebt U al een bed of noodbed klaar om iemand of een gezin te ontvangen, als het noodig is?

Een oproep van een van de districten van het Nationaal Steunfonds geld en onderdak te verschaffen ten bate van de spoorwegstaking.

stakers zou men iedere maand ongeveer zes miljoen gulden nodig hebben. Ir. Hupkes kon de financiële verzorging dus niet in eigen hand houden. Zo kwam hij terecht bij de financier van het verzet, het Nationaal Steunfonds. Deze organisatie was, zij het onder een andere naam, oorspronkelijk opgericht om steun te verlenen aan de gezinnen van zeevarenden en later ook van militairen en marechaussees. Al geruime tijd voor de invasie had men Hupkes gevraagd of het NSF niet de slachtoffers moest steunen van het individuele verzet bij de spoor-

de stakers door het NSF onverminderd voortgang kon vinden. De afspraken over de wijze van hulpverlening werden eind september, begin oktober met Hupkes gemaakt. Mede in overleg met de LO zouden overal plaatselijke 'spoorwegcomités' worden opgericht, waarin zowel het NSF en de LO als de spoorwegen vertegenwoordigd zouden zijn. Het NSF zou zorgen voor het geld, de LO voor de uitkering. Ook zou de LO hulp bieden in de vorm van onderduikadressen. De vertegenwoordigers van de spoorwegen moesten zorgen voor de personeelslijsten. Waar het NSF geen gelden kon verschaffen, zou het LO deze taak overnemen. In de praktijk heeft de uitvoering van dit alles tot heel wat moeilijkheden geleid.

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

Voor het voortzetten van de staking en het contact met de stakers dat daarvoor nodig was, hadden NS-directie en Personeelraad ook behoefte aan illegale verbindingen. Het Nationaal Comité bleek daarvoor echter geen apparaat te bezitten. Maar ook hier kregen Hupkes en Joustra onverwacht hulp en wel van de zijde van de TD-organisatie ('Tweede Distributiestamkaart'), die in de zomer en de herfst van 1942 was ontstaan uit de hulpverlening aan ondergedoken joden. Vóór de staking had de TD-organisatie geen contact gehad met de spoorwegen, al had ze individueel wel spoorwegmensen geholpen die van papieren moesten worden voorzien of een onderduikadres zochten. De directie en Joustra

wilden de TD-organisatie uitsluitend gebruiken voor koeriersdiensten; de werkzaamheden werden op 9 november besproken met een vertegenwoordiger van TD. De leden van de organisatie zouden de plaatselijke commissies met 'raad en daad' dienen bij te staan 'ten behoeve van de behartiging van de belangen van het spoorwegpersoneel'. In een aantal plaatsen hadden de correspondenten hun taak niet naar behoren uitgevoerd of verzuimd en ze deze. Joustra's voornaamste bedoeling voor het inschakelen van TD was zijn correspondenten in de plaatselijke commissies zoveel mogelijk het heft in handen te laten nemen en daardoor de centrale leiding van de staking in handen te krijgen.

Ook de Personeelraad zelf heeft op de gang van zaken in de plaatselijke commissies invloed proberen te krijgen door het sturen van vertegenwoordigers, voornamelijk leden van de opgeheven Nederlandse Vereniging van Spoor- en Tramwegpersoneel. Deze activiteit werd lang niet overal op prijs gesteld, vooral daar niet, waar correspondenten hadden gefaald en anderen hun taak hadden overgenomen. Het kwam ook voor dat correspondenten die in goede harmonie samenwerkten met het verzet, de activiteiten van de inspecteurs van de Personeelraad zagen als een inbreuk op de samenwerking.

Tenslotte nog de controverse tussen NS-directie en Personeelraad enerzijds en het

Nationaal Steunfonds anderzijds. Toen de staking was afgekondigd, was ze niet langer alleen van belang voor de spoorwegen zelf, maar ook voor heel Nederland en voor de geallieerden. Hoezeer Hupkes en Joustra daarvan ook overtuigd waren, het zou hun moeilijk vallen aan dat algemene belang de belangen van bedrijf en personeel ondergeschikt te maken. Toen het verzet zich inspande de staking goed te doen verlopen, hebben beiden getracht grotere invloed te verwerven dan hun onder de gegeven omstandigheden toekwam. Het NSF had zich neergelegd bij het feit dat de uitkeringen aan het stakende spoorwegpersoneel als loon werden uitbetaald en niet als ondersteuning aan slachtoffers van het verzet. Maar het kon moeilijk aanvaarden dat de directie het fonds uitsluitend wilde zien als de bankier, die slechts tegen kwitantie de middelen had voor te schieten, terwijl de NS-directie bij de distribueren van de gelden het NSF-apparaat regeerde.

Vrees voor kritiek op hun eerdere beleid en angst voor communistische vakbondsactie zijn de motieven geweest voor het standpunt van Hupkes en Joustra. De discipline in het bedrijf, het gezag van de directie en de invloed van de Personeelraad mocht geen schade worden toegebracht. De motivering van het standpunt van het NSF was dat het hoogst ongewenst was wijzigingen aan te brengen in een redelijk functionerend distributieapparaat (ook al waren daarin verbeteringen soms nodig, soms mogelijk) en daardoor het verzetswerk schade toe te brengen. Waarom moest onder zulke hachelijke omstandigheden de samenwerking in een zo belangrijke zaak verstoord worden ter wille van een bijzondere bedrijfs- en vakbondspolitiek?

Op 19 november vond er een bespreking plaats tussen Walraven van Hall van het NSF en Hupkes en Joustra. Over de afbakening van de

Links: nog een beeld van het verlaten Centraal Station in Amsterdam. Zowel in het westen als in het centrum van het land was de staking van meet af aan algemeen.

Rechts: een van de vele affiches en oproepen waarmee de Duitsers probeerden het moreel van de stakers te breken en de rest van de bevolking tegen hen op te zetten.

Rechtsonder: eenmaal op gang, was de staking echter niet meer te breken. De stations stonden leeg, zoals hier in Delft, en tussen de stenen van de perrons groeide het gras.

onderlinge verhouding kwam men niet tot een bevredigend resultaat. Toen er door conflicten op plaatselijk niveau, zoals in Haarlem en Leiden, nog grotere moeilijkheden dreigden, vroeg Van Hall het College van Vertrouwensmannen te willen bemiddelen. L. Neher van het Nationaal Comité wendde zich toen als lid van het College schriftelijk tot Hupkes. Hij betoogde dat het NSF de financiële verantwoording voor de uitbetalingen diende te dragen en dat het daartoe diende te beschikken over getekende kwitanties van de stakers. Slechts als de spoorwegen zelf in het gehele land de uitkeringen aan de stakers zouden kunnen verrichten, zou voor het NSF een eenmalige kwijting voor het totale bedrag acceptabel

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

NEDERLANDERS!

In September heeft Gerbrandy met de belofte van spoedige bevrijding het bevel tot een verkeersstaking gegeven. De „bevrijding” is niet gekomen. Het verkeer staakt in dienst van

DE LEUGEN

Millioenen mensen in het Westen van Nederland moeten thans in honger en koude voor de leugen van Gerbrandy boeten.

Tegen deze leugen staat één

WAARHEID

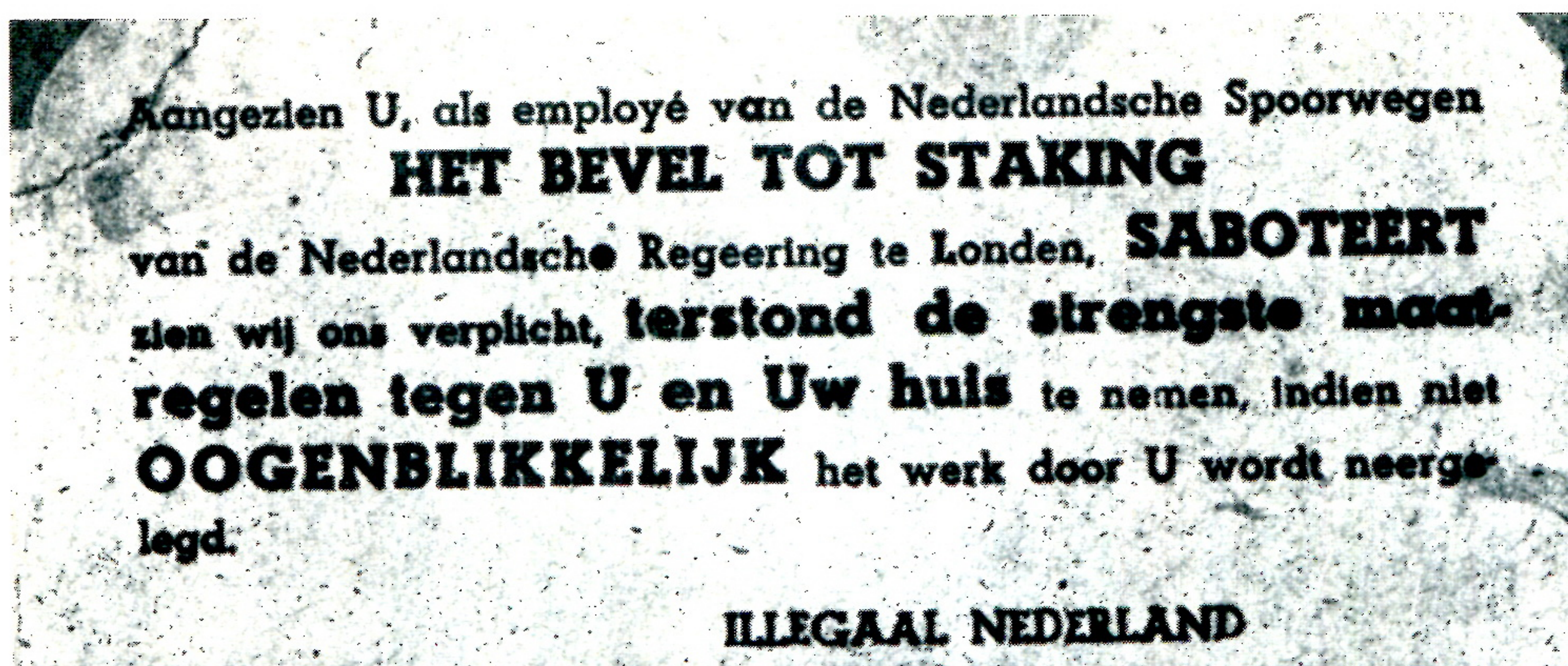
Slechts door de handen ineen te slaan en als één volksgemeenschap te arbeiden kan ons volk den nood van deze millioenen opheffen.

Tegen de leugen van Gerbrandy kan alleen deze waarheid ons volk redden.

belang dat de boeren
en geen sabotage aan dorst

ken van het nieuwa,

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

RAZZIA ROTTERDAM

De afsluiting werd de eerste tijd zo streng gehandhaafd, dat b.v. het dienstmeisje van de bovenburen niet via de Korte Kade naar de Pr. Julianalaan mocht, maar tenslotte door een huis v.d. K. Kade via tuinen en schuttingen haar dienst bereikte. (...) Meer en meer begonnen er schoten te knallen. Op mensen die niet gauw genoeg stilhielden, b.v. op 't bruggetje bij de toegang naar de stad, werd onmiddellijk geschoten en nu kwamen ook verhalen over straten, waar men huiszoekingen begonnen was. Telefonisch contact was niet meer mogelijk, daar de weinige telefoons, die er nog over waren, buiten werking waren gesteld.

Tegen het einde van de middag kwam de Pr. Julianalaan aan de beurt. Het werd al donker. Vanaf een hoog balkon van de Korte Kade schoot een Duitser herhaaldelijk naar alles wat hem in de Gemeentetuin of aan de achterkant van de huizen verdacht voorkwam. Vóór renden drie Duitsers al schreeuwend en schietend een vluchtende gedaante achterna. In allerlei huizen hadden zich vluchtelingen verstoppt. Vele soldaten waren doodmoe van het trappen klimmen (diese Treppen, diese Treppen!) en zochten niet bepaald intensief. Anderen waren echter uiterst accuraat en deden elke kast open en elk gordijn opzij. Er zijn gevallen bekend van Duitsers die mensen waarschuwden (een mijnheer die longpatiënt was geweest, maar toch mee moest, kreeg verlof nog een jas te halen. Toen hij het huis binnenging, kreeg hij de raad zich goed te verstoppen, waarop de Duitser doorliep. Sommigen waarschuwden de mensen voor de Hermann Goeringdivisie; wij zijn wel goed, maar voor dié moet je oppassen. Eén begon zich als het ware te verontschuldigen: ik doe het tenslotte ook maar omdat het een bevel is. Toen degene aan wie hij gevraagd had of zij soms een Duitse was, omdat zij Duits sprak, zich liet ontvallen 'Gott sei Dank nicht', zei hij 'das verstehe ich' en hij verdween met een verontschuldiging, dat hij gestoord had), maar er zijn ook gevallen bekend waar zij de mensen als wilde dieren opjoegen en voor de ogen van anderen neerschoten. (Bij de heer v. D. die juist thuiskwam, kwam een man op de fiets aangevlogen, smet de fiets neer en vluchtte langs v. D. het huis binnen. Achter hem aan enige schietende Duitsers. Mevr. v. D. en haar man gooiden zich op de grond om de schoten te ontwijken. De vluchteling werd voor hun ogen doodgeschoten.)

Op Capelle kwamen 's avonds in spertijd twee doornatte vluchtelingen, die door de versprerring heen hadden weten te komen. Eerst waren ze teruggestuurd, maar de schildwacht had gemompeld dat de post om 6 uur opgeheven werd. Zij hadden zich toen tot 6 uur schuilgehouden in 't knekelhuisje van de begraafplaats. Daarna was inderdaad de weg vrij geweest. Zelfs na het donker blijven er nog steeds schoten knallen. Er schijnen in de zijstraten en de Lusthofstr. zeer veel mannen gepakt te zijn.

(Uit het dagboek van een Rotterdamse juristenvrouw, verschenen in 'Dagboekfragmenten 1940—1945' — Den Haag 1954)

Doorgegeven bur. III.

13.9. '44. 17.30 U.156.

Spoorwegen.

1. Ten vervolge op mijn opdracht d.d. heden morgen betreffende de aanval op alle Oostelijke spoorlijnen, draag ik U hierbij, namens A.H.C. op, de lijn Deventer-Zutphen-Hengelo-Uldenzaal onmiddellijk aan te vallen en elk vervoer onmogelijk te maken.

Tactisch e middelen: een serie springringen resp. ontsporingen. De lijn mag niet ernstig beschadigd zijn, doch moet binnen 3 dagen weer te herstellen zijn. U brengt mij dagelijksch rapport uit. Eerste rapport voor morgenmiddag 12 uur. Deze order betekent slechts, dat aan bovengenoemde lijn de hoofdaandacht moet worden besteed. De aanval op de andere lijnen blijft echter doorgaan.

2. Afwerpterreinen.

Geef ten spoedigste door aan Kees of Joop.

Aan Noord onmiddellijk doorgeven dat op afwerpterrein Plum afgeworpen wordt. Gisteren is dit ook aan jullie doorgegeven. Heeft Noord dit bericht ontvangen? De slagzin is "Een vriend in nood is een waar vriend." Vervolgens voor Noord afwerpterrein Xantippe Heereveen O. slagzin luidt "Vroeg of laat zal het gebeuren" Voor Oost wordt vermoedelijk afgeworpen op Acacia Dit is het terrein in Twenthe, Joop zeer goed bekend. De slagzin luidt "Wees niet zo laf, ga door met Uw werk". Willen jullie vervolgens aan Chris en Henk in Puttendoorgeven, adres Dr. Vonk, dat ze vannacht 24 containers krijgen. Luisteren naar de zelfde slagzin als vorige keer. Het komt weer als mosterd na de maaltijd. Tenslotte afwerpterrein Rhododendron. Gisteren ook aan jullie doorgegeven, ook daar wordt vannacht afgeworpen. Geef dit aan onze Nico over, als je kan. Luister naar de slagzin "Napoleon heeft het ook gedaan". Geef dit alles met de meesten spoed door. Dit moet lukken.

L.S.C.

zijn. Het College van Vertrouwensmannen deelde dus de bezwaren van het NSF. De besprekingen werden hierna hervat en dr. De Jongh trad nu op als bemiddelaar voor het NSF. Op 23 december 1944 wist hij een *gentleman's agreement* tot stand te brengen. Gedurende de besprekingen was hij erin geslaagd de crisis te herleiden tot een kwestie van verantwoordingsstukken en op 23 december stelde hij schriftelijk voor dat het NSF zich in beginsel bereid verklaarde alle verantwoordingsstukken — waaronder juist de kwitanties van de stakers, op het bezit waarvan Hupkes zo'n hoge prijs stelde om er na afloop mee te kunnen zwaaien als bewijs voor het feit dat de directie de 'eer van de staking' voor zich mocht

Een opdracht tot spoorwegsabotage. Dergelijke daden werden sinds 2 september 1944 bedreven.

Geheel boven: het verzet waarschuwde strenge maatregelen tegen onderkruipers te nemen.

opeisen — af te staan aan de Nederlandse Spoorwegen, maar deze voorlopig te deponderen bij een 'neutrale instantie'. Hiermede redde het NSF de samenwerking op plaatselijk niveau — en daarvan was het slagen van de staking nog altijd in de eerste plaats afhankelijk. Zo kon de spoorwegstaking worden voortgezet, niet dank zij maar in hoge mate ondanks de activiteiten van NS-directie en Personeelraad.

HET DRAMA
OP DE NOORDWEST-VELUWE

HUNNEN IN PUTTEN

AAFJE LEENSTRA

In de nacht van zaterdag 30 september op zondag 1 oktober 1944 rijdt over de maanverlichte weg tussen Nijkerk en Putten een Duitse personenauto met als inzittenden twee officieren en twee korporaals van het Hermann Goering-regiment, gelegerd op de Veluwe. Tegenover kasteel 'Older Aller', vlak bij de brug, wordt de chauffeur plotseling verblind door de lichten van een vrachtwagen. Er vallen schoten. Kogels vliegen door de voorruit, de wagen begint te slingeren en belandt op de beekwal tegen een paaltje. De twee korporaals weten na een kort vuurgevecht de wagen ongedeerd te verlaten en vluchten de bossen in. Een van de officieren is zwaargewond, maar ook hij ziet kans ongezien te verdwijnen. De

Een van de zevenentachtig huizen die na het wegvoeren van de Puttense bevolking door de Duitsers in brand werden gestoken.

andere officier, die eveneens gewond is, wordt door de aanvallers (een Puttense verzetsgroep waarvan ook een van de leden tijdens het gevecht gewond is geraakt) in de vrachtauto geladen en meegenomen. De zwaargewonde officier die ontsnapt is, belandt bij een boerderij, waar zijn wonden worden verbonden. De boer houdt een passerende Duitse vrachtauto aan, waarvan de inzittenden hun gewonde landgenoot meenemen. Hij overlijdt in de loop van de zondag.

Diezelfde nacht nog hoort kolonel Fritz

Fullriede, de waarnemend bevelhebber van het Hermann Goering-regiment, van de aanslag. Hij neemt telefonisch contact op met het hoofdkwartier van de *Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden*, generaal Friedrich Christiansen. Hij spreekt met diens stafchef, generaal Heinz von Wühlisch, die hem voorlopig opdracht geeft het dorp te omsingelen en de bevolking te arresteren.

's Zondagmorgens is Putten omsingeld. Als om vijf uur de boeren uit de omgeving willen gaan melken, worden ze aangehouden. Alle wegen worden afgestroopt, alle boerderijen in de omgeving doorzocht, maar de vermiste officier wordt niet gevonden. Ook de bossen worden uitgekamd om een mogelijk spoor van

de aanvallers te vinden. De strop om Putten wordt nauwer aangehaald.

Ook argeloze voorbijgangers uit andere plaatsen worden opgepakt. Nog steeds is er in het dorp niets gebeurd. De mensen gaan, zoals gewoonlijk, naar de kerk. Toch heerst er onrust. Er gaan geruchten over troepenbewegingen in de buurt, er zijn schoten gevallen, men denkt aan een razzia. Tijdens de kerkdienst raadt de dominee de aanwezige mannen aan naar huis te gaan en zich te verbergen.

De Duitsers hebben met de medewerking van NSB'ers een lijst opgesteld van vooraanstaande inwoners van het dorp, die als gijzelaar kunnen dienen als de daders en met hen de vermiste officier, niet gevonden worden.

uit: *'Das ganze Nest muss angestecht werden und die ganze Bande an die Wand gestellt!'*

Von Wühlisch stelt een bevel op voor Fullriede, dat door Christiansen wordt onderkend. Nog diezelfde dag wordt het bevel telefonisch doorgegeven aan Fullriede en 's avonds laat wordt het schriftelijk bevestigd. Het bevat opdracht voor de volgende vergeldingsmaatregelen:

1. De schuldigen dienen te worden doodgeschoten.
2. De mannen tussen achttien en vijftig jaar moeten worden *abtransportiert*.
3. Putten moet worden platgebrand, behalve het huis van de boer die de zwaargewonde Duitse officier heeft geholpen en de huizen

die voor het politieonderzoek mannen van de SD naar Putten zal sturen. Ook de SS zal aan de uitvoering van het bevel meewerken: maandagmorgen om tien uur zal op het station van Putten een trein gereedstaan; Fullriede moet de Puttense mannen dan overgeven aan de SS, die voor de afvoer zal zorgen.

De grote kerk wordt het arrestantenlokaal voor de vrouwen, terwijl de mannen opeengepakt worden op het terrein bij de school. Later mogen ze in de school. Nog steeds staan daar die dertig man tegen de muur. Tegen de avond echter worden ze overgebracht naar een lokaal achter de eierhal, met de mededeling dat ze de volgende dag zullen worden gefusilleerd. In de loop van de avond mogen de vrouwen en

Vlak bij de plaats van de aanslag staat een groep van dertig mannen onder extra-zware bewaking. Bij deze gijzelaars is ook de gemeentesecretaris, die al vroeg uit zijn huis is gehaald door een Duitse patrouille.

Als de kerk uitgaat en de mensen die buiten het dorp wonen, naar huis willen gaan, worden ze op de buitenwegen aangehouden en naar het dorp teruggestuurd. Zeven mensen zijn inmiddels buiten het dorp 'op de vlucht' neergeschoten. Een van hen is een meisje. De dertig gijzelaars worden naar het dorp gebracht, waar ze tegen de muur van een garage en van het plaatselijk café worden gezet, als angstaanjagend voorbeeld voor de honderden dorpelingen, die nu uit alle hoeken van het dorp bijeengegreden worden. Ook de groepjes mensen die buiten de plaats zijn aangehouden, worden naar het centrum gebracht.

Inmiddels heeft Von Wühlisch het voorval gemeld aan Christiansen. Deze roept razend

van NSB'ers en *Deutschfreundlichen*; eerst moeten echter vrouwen, kinderen en oudere mannen geëvacueerd worden.

Fullriede is niet erg gelukkig met deze maatregelen. Zijn mannen moeten gewroken worden, maar hij vindt de straf onevenredig zwaar. Hij kan de schuldigen overigens niet eens straffen, omdat ze niet gevonden zijn. Ook de vermiste officier is nog niet teruggevonden. Maar Von Wühlisch heeft inmiddels contact opgenomen met generaal Schöngarth, de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD*,

Boven: vrouwen, kinderen en bejaarden op hun trieste tocht. Achter hen brandt het dorp.

Onder: een foto, na de oorlog gemaakt bij de voorbereiding van het proces-Christiansen. Midden achter: Fullriede; eerste van links Rauter, derde van links Christiansen, tweede van rechts Student, rechts Von Wühlisch.

kinderen naar huis. Dan valt de nacht over Putten. De hele middag en avond is er overleg geweest tussen de plaatselijke autoriteiten en de commandant van de troepen. Men probeert erachter te komen wie de daders van de aanslag zijn en waar de vermiste officier zich bevindt. De verzetsgroep heeft inmiddels gehoord wat er in Putten gebeurt en dat Fullriede misschien zal besluiten de wraakoefening af te gelasten, als de daders zich melden en de officier wordt gevonden. In de nacht van zondag op maandag laten ze de officier achter op het erf van een boer in Stroe. Later, tijdens het proces tegen Christiansen, beweert Fullriede dat hij daarvan nooit iets heeft vernomen.

De actie in Putten wordt voortgezet.

De volgende ochtend worden enkele namen opgelezen van NSB'ers, die vrijgelaten worden. Nog drie namen, niet van NSB'ers ditmaal, maar van een vader en twee zoons, die vlak bij de plaats van de aanslag wonen en er iets mee te maken zouden hebben.

Er wordt een scheiding gemaakt tussen Puttenaren en niet-Puttenaren. Bij de laatsten zijn veel evacués uit Arnhem, Amersfoort en andere plaatsen uit de omgeving en ook de mensen die buiten het dorp zijn opgepakt. Puttenaren tussen achttien en vijftig jaar worden naar buiten gebracht en geteld. Persoonsbewijzen worden gecontroleerd en dan worden de mannen in rijen opgesteld tussen de kerk, de school en de eierhal. Ook de drieëndertig gijzelaars staan nu buiten, apart. Niet-inwoners van Putten, die dachten te mogen gaan, mannen tussen zestien en vijftig jaar, moeten in de rij gaan staan. Er wordt nogmaals gevraagd of de daders van de aanslag zich willen melden; enkele mannen treden naar

voren, maar de Duitsers nemen daar geen genoegen mee.

De stoet zet zich in beweging, richting station. Ook de drieëndertig gijzelaars moeten mee. De oudere mannen en de vrouwen met pannetjes eten — geen man heeft er iets van gekregen — blijven in de kerk achter. Fullriede bestijgt de preekstoel en leest de aanwezigen de inhoud van het bevel voor. Wie nog afscheid wil nemen, moet zich naar het station haasten. Na het vertrek van de trein zullen de vrouwen en de mannen die zijn achtergebleven, vier uur de tijd krijgen om wat bezittingen te pakken, daarna moeten ze het dorp verlaten. In het bos bij het station liggen de mannen op de grond, het gezicht in de aarde. Even terzijde

liggen de drieëndertig gijzelaars, vlak bij pas gegraven eenmansgaten. Nog een laatste NSB'er wordt er tussenuit gehaald. Dan moeten de mannen instappen, ook de drieëndertig. Hartverscheurende tonelen spelen zich af. Men probeert in het gedrang zijn familie te vinden, een vader gooit op goed geluk een jas de trein in, voor zijn zoon die hij niet kan vinden. Vrouwen reiken met pannetjes eten. De trein vertrekt, richting Amersfoort.

Na het vertrek van de inwoners rijden vrachtauto's met brandstof en explosieven door het dorp. Fullriede steekt 'slechts' zevenentachtig huizen in brand in plaats van zeshonderd. De Wehrmacht is gewroken.

Onderweg naar Amersfoort weet een aantal

mannen uit de trein te springen. In Amersfoort, waar de groep tien dagen blijft, worden die mannen naar huis gestuurd die zieke familieleden hebben of een gezin met meer dan vijf kinderen. De overigen worden naar Neuen-gamme getransporteerd en vandaaruit naar diverse andere kampen.

In totaal werden uit Putten 660 mannen weggevoerd. Van hen sprongen er 13 onderweg uit de trein en ontkwamen; in Amersfoort werden er alsnog 58 vrijgelaten. In totaal verdwenen er dus 589 Puttenaren naar Duitsland. Hiervan keerden er na de oorlog 49 terug, van wie er nog 5 stierven. De 7 slachtoffers van 1 oktober meegerekend kostte het drama van Putten dus aan 552 personen het leven.

HEUSDEN 5 NOVEMBER 1944

Artikel 27 van het Landoorlogreglement 1907 bepaalt dat het niet is toegestaan onder andere kerken en historische monumenten uit oorlogsnoodzaak te vernielen. Althans, voor zover doenlijk en niet werkelijk door bijzondere omstandigheden nodig . . .

Het aloude stadje Heusden, gelegen aan de zuidelijke oever van de Bergse Maas, vijftien kilometer ten noordwesten van 's-Hertogenbosch, bezat op 4 november 1944 onder meer twee kerken en een juweel van een historisch monument: het zestiende-eeuwse stadhuis, opgetrokken in fraaie, laat-gotische stijl, voorzien van een ranke, veertig meter hoge toren. Heusden bezat op 5 november 1944 die bouwwerken niet meer. Een Duits vernielingscommando — ter sterkte van waarschijnlijk acht man — had in of bij de torens van deze gebouwen een overmaat aan springladingen tot ontploffing gebracht.

Het voorval lijkt nauwelijks het vermelden waard. Het overtreden van halfslachtige bepalingen uit het Landoorlogreglement valt te laken, maar is in het raam van de massale verschrikking der moderne oorlogvoering niet uitzonderlijk. En in tal van plaatsen en steden zijn zoveel kerken en kunstschaten ten gevolge van militair geweld verloren gegaan, dat ook in dat opzicht niet gesproken kan worden van een abnormaal voorval.

Toch vormt de vernieling in Heusden een geval apart. Want toen op zondag 5 november om 02.20 uur ongeveer vier vijfde van het raadhuis de lucht in vloog, waren er naar schatting 150 burgers in het gebouw, waarvan er 134 het leven lieten. Het jongste slachtoffer was een baby van vier maanden, het oudste telde zesentachtig jaar. Bovendien bevonden zich op het moment van de explosie al sedert geruime tijd acht niets vermoedende Duitse militairen in het raadhuis. Zij overleefden de ramp.

Het opblazen van torens en andere hoge bouwsels in en nabij Heusden geschiedde op grond van militaire overwegingen. Sedert 21 oktober was het front in Brabant weer in beweging gekomen. Het Britse 12e legerkorps rukte uit de corridor tussen Eindhoven en Nijmegen in westelijke richting op. Op 27 oktober werd Den Bosch bevrijd. Tegelijkertijd drongen Canadese en Poolse strijdkrachten uit het zuiden op in noordelijke richting. Breda viel op 29 oktober in

hun handen.

De burgerij van Heusden beseftte dat haar bevrijding nog slechts een kwestie van uren of hooguit dagen was. Op 28 oktober vielen de eerste granaten op het stadje. Heusden was — niet voor de eerste maal in zijn geschiedenis — frontstad. Ze gaf via de brug over de Bergse Maas toegang tot het noorden. Op deze situatie had de burgerij zich juist in die laatste weken van oktober met kunst- en vliegwerk voorbereid. Het bestuur van de gemeente was enigszins gedesorganiseerd door het overhaaste vertrek van de NSB-burgemeester in het begin van september. Maar het particulier initiatief bleef niet in gebreke: in aller ijl was een plaatselijke afdeling van het Nederlandsche Roode Kruis opgericht, die een reeks voorzieningen trof tegen het naderende oorlogsgeweld. Zo was wegens het ontbreken van voldoende kelderruimte in de stad de parterre van het stadhuis met zijn zware gewelven ingericht als openbare schuilplaats tegen granaatinslagen. Het leek de veiligste plaats voor bescherming van degenen die zelf geen schuilplaats hadden.

Toen de geallieerden dan ook op 28 oktober begonnen met de beschieting van stad en brug om het terugtrekken van de Duitsers te verstoren, zocht een groot aantal burgers bescherming in het stadhuis. De algemene verwachting was dat de geallieerden de stad binnen enkele uren zouden bereiken. Maar het geallieerde offensief stakte. De aanvallers verwachtten op krachtige Duitse tegenstand te zullen stuiten achter het ondiepe Afwateringskanaal, dat op enkele kilometers afstand van Heusden om de stad liep. Het offensief zou pas op 4 november worden hervat. In de tussentijd bleef de stad aan beschieting blootgesteld. Als gevolg daarvan verbleven bij voortduring méér dan 150 personen in het stadhuis.

In feite waren de Duitsers helemaal niet van plan het gebied achter het Afwateringskanaal te verdedigen. Zij gaven er de voorkeur aan hun defensie naar de noordelijke oever van de Bergse Maas te verplaatsen. In verband daarmee troffen zij in het geheim voorbereidingen voor het vernielen van bouwwerken op de zuidelijke oever, die de geallieerden als observatieposten zouden kunnen dienen. Deze voorbereidingen gingen niet geheel en al onopgemerkt aan de bevolking voorbij. Weinigen hadden evenwel voldoende

militair besef om de betekenis ervan te doorzien. Voor zover dit wel het geval was, liet men zich trouwens door de Duitse militairen geruststellen: bevolking noch stadhuis liepen gevaar, zo luiden de verzekeringen. Reden tot wantrouwen was er niet. Daadwerkelijk kwaad had de bevolking de Duitsers niet berokkend; zelf had de bezetter een telefoonafdeling in het stadhuis gevestigd, terwijl er zich daarnaast ook nog een Duitse rodekruisafdeling bevond. Het vertrek van de laatstgenoemde, dat in de avond van 4 november plaatsvond, werd niet opgemerkt.

Ondanks hun geruststellende woorden hadden de Duitsers in de loop van die dag de springladingen aangebracht. Nadat dit was geschied, drongen nog enkele burgers, waarvan sommigen toch argwaan bleven koesteren, in de onbewaakt gelaten stadhuistoren door. Maar ook zij die op zoek waren naar explosieven, konden, ondeskundig als zij waren, niets ontdekken dat hun argwaan bevestigde.

Kort vóór twee uur 's nachts werd zonder waarschuwing de katholieke kerk opgeblazen. Om twee uur was het de beurt aan de hervormde kerk. Het geluid van de zware ontploffingen drong door tot de mensen in het raadhuis. Men begaf zich op straat, maar keerde wegens het aanhoudende granaatvuur weer in het gebouw terug. Daar arriveerden nu ook drie Duitsers, wier komst alleen door twee mannen die onder in de toren de wacht hielden, werd opgemerkt. De Duitsers herhaalden hun geruststelling: alles was in orde; er was niets aan de hand. Enkele minuten na hun vertrek bedolf het vallende puin zijn slachtoffers. De bevrijders die een half etmaal later de stad binnentrokken, stuitten niet op tegenstand, maar op een totaal ontredde gemeenschap. De reden van deze massamoord laat zich slechts gissen. Maar een moord was het: op de hoogte van de aanwezigheid van zoveel mensen, hadden de Duitsers hun omvangrijke springlading zo geplaatst, dat niet alleen de toren, maar vrijwel het hele stadhuis vernietigd zou worden. De moeite van te waarschuwen hadden zij zich bespaard. Waarom dit schuldig verzuim?

Men kan het de daders niet vragen. Zij liggen, misschien even letterlijk als hun slachtoffers, maar in ieder geval figuurlijk, op het kerkhof.

Prof. dr. P. W. Klein

EVACUATIE EN PLUNDERING
VAN ARNHEM EN OMGEVING

HET LUK EN DE GIEREN

DRS. P. R. A. VAN IDDEKINGE

Arnhem, zaterdag 23 september 1944. Ruim twee dagen wordt er nu om de Rijnbrug niet meer gevochten. Alleen uit de richting Oosterbeek, waar het restant van de Britse luchtlandingsdivisie verbeterd blijft standhouden, klinken nog onafgebroken de geluiden van de oorlog. De Arnhemmers trachten de schade op te nemen. Die is, door het beperkte karakter van de gevechten, sterk gelokaliseerd maar niettemin ernstig. In het gebied rond de omstreken brugoprit zijn vrijwel alle woonhuizen en gebouwen vernield; de Sint-Walburgiskerk is een puinhoop, de Grote of Sint-Eusebiuskerk een bouwval; felle branden, sommige door de Duitsers moedwillig gesticht, hebben in de binnenstand ongehinderd om zich heen

Links: de Arnhemse uittocht in volle gang. Witte vlaggen moeten de geallieerde vliegers attent maken op de aard van de mensencolonnes.

Rechts: de bekendmaking waarmee dr. J. van der Does de Arnhemse bevolking meedeelde dat zij de stad zo snel mogelijk moest verlaten.

kunnen grijpen en hele huizenblokken geteisterd. De situatie is er volstrekt onoverzichtelijk. De meeste bewoners zijn in de loop van de week, al of niet door de Duitsers gedwongen, naar veiliger buitenwijken uitgeweken. Leegstaande winkels en huizen lokken plunderaars; de Duitse militaire autoriteiten treden tegen hen niet op, zij hebben andere zorgen, en voor zover er nog burgerlijk gezag is, bevindt dit zich niet in het centrum maar verspreid over de buitenwijken. De burgemeester en de politiepresident, beiden NSB'ers, zijn al op 17 september gevlucht. Wel zijn inmiddels enkele personen, onafhankelijk van elkaar, op onduidelijke wijze met een zeker civiel gezag bekleed (een van hen is de plaatsvervangend NSB-kringleider Arjen Schermer, die weldra als tijdelijk burgemeester een opmerkelijk verdienstelijke rol zal spelen), maar ook zij missen voldoende greep op de situatie om orde in de chaos te kunnen scheppen. De enige organisatie die, bij ontstentenis van een bevoegd gemeentebestuur, in staat is nog wat centrale leiding te geven, is de plaatselijke afdeling van het Nederlandsche Roode Kruis onder de bevelen van de chirurg jhr. dr. J. N. van der Does. Het Roode Kruis, vooral de transport-colonne, heeft in de afgelopen dagen onschatbaar belangrijk werk gedaan en beschikt over een administratief apparaat dat nog steeds doeltreffend functioneert, maar dat in opzet natuurlijk niet is ingesteld op de vervulling van burgerlijke bestuurstaken.

Op die 23e september is het in Arnhem betrekkelijk rustig, maar onder de bevolking heerst grote onzekerheid. Wat zal er nu, na die eerste vergeefse bevrijdingspoging, gaan gebeuren? Wanneer zullen de Engelsen uit Nijmegen komen? Is het raadzaam voor de verdere duur van de oorlog — dat kan immers niet lang meer zijn! — de stad te verlaten, of moet men proberen gewoon weer aan het werk te gaan? Dat laatste is misschien riskant maar wel aantrekkelijk: als de geallieerden terugkomen, is men in ieder geval snel bevrijd. De meesten besluiten te blijven. 's Middags hangen op verscheidene plaatsen in de stad gestencilde papieren aangeplakt waarin de bevolking wordt opgeroepen maandag het normale leven

zoveel mogelijk te hervatten. In een nog onbeschadigd restaurant komt een twintigtal winkeliers en zakenlieden bijeen om te overleggen op welke wijze leiding kan worden gegeven aan de noodzakelijke eerste opruimings- en herstelwerkzaamheden.

Halverwege die vergadering brengt echter iemand de onheilsboodschap die aan elk particulier initiatief een eind maakt: op last van de Duitsers moeten alle inwoners evacueren! Vijftig meter verderop zijn al mensen bezig het ontstellende nieuws met grote letters op het wegdek te kalken.

Diezelfde middag is dr. Van der Does bij de *Kampfkommandant* ontboden om te vernemen dat heel Arnhem vóór zondagavond acht uur

trekt over de wegen naar Ede, Apeldoorn en Velp een eindeloze stroom evacués — de meesten te voet, bepakt met tassen en rugzakken, zeulend met afgeladen fietsen, handwagens en vluchtkarretjes. Het transport van zieken en hulpbehoevenden (onder andere naar Museum Kröller-Müller in Otterlo) wordt door het Roode Kruis verzorgd.

Het advies 'slechts het hoog noodige' mee te nemen, is door velen opgevat als een aanwijzing dat misschien al binnen enkele dagen terugkeer mogelijk zal zijn; zij haasten zich om zo dicht mogelijk bij huis onderdak te vinden. Enige honderden nemen hun intrek in het ten noorden van de stad gelegen Nederlands Openluchtmuseum; pas in november zal een

Aan de Bevolking van Arnhem.

Op bevel van de Duitse Weermacht moet de geheele bevolking van Arnhem evacueeren, t.w.:

Beneden de spoorlijn heden (Zondag) en boven de spoorlijn uiterlijk Maandagavond 25 September.

Als evacuatie-richting wordt aanbevolen richting Apeldoorn en richting Ede.

De bevolking wordt aangeraden om zich in kleine buurtgroepen (stadswijken) te organiseren, en voor het vervoer van ouden van dagen, hulpbehoevenden en kinderen met eigen organisatiemiddelen te zorgen. Ook de Ziekenhuizen worden geëvacueerd, hetgeen door Het Roode Kruis wordt verzorgd, waardoor deze organisatie reeds overbelast is.

Ieder dient dus binnen zijn groep zich zooveel mogelijk zelf te redden.

Van Gemeentewege zal langs den weg naar Apeldoorn een reeks van hulp-posten worden gevestigd.

Ieder nemen slechts het hoognoodige mede en wel voornamelijk dekens, eetgerei en mondvoorraad.

In verband met het luchtgevaar wordt men aangeraden kleine groepen te vormen, voorzien van witte vlaggen.

Namens de Evacuatie-commissaris

de Kring-commissaris voor Gelderland,

Dr. van der Does.

OPROEP.

De plaatselijke leider v.d. evacuatie doet een dringend beroep op stadsgenooten die zich geheel ter beschikking van de nood-evacuatie der Arnhemse bevolking willen stellen.

Aanmelden aan de H. Hartschool, Bakenbergseweg.

De Evacuatielleider.

ontruimd moet zijn. Elk ogenblik kunnen er weer gevechten uitbreken, de stad ligt binnen het bereik van de geallieerde artillerie en bovendien rekenen de Duitsers op zware luchtaanvallen. Dr. Van der Does, zelf ook bevreesd voor 'een tweede Stalingrad', overlegt met de evacuatiecommissaris van het Bureau Afvoer Burgerbevolking en besluit, nadat schriftelijke bevestiging van het Duitse bevel (en tevens verlenging van de termijn tot maandagavond) is verkregen, de leiding over de evacuatie op zich te nemen en zijn naam te zetten onder de bekendmaking aan de burgerij die de volgende morgen overal in de stad wordt aangeplakt. De uittocht is dan al in volle gang, het gerucht heeft zich zaterdag snel verspreid en weldra

Duitse razzia hen richting Beekbergen jagen. Dan staat de winter voor de deur en op spoedige terugkeer rekent niemand meer. Het evacuatiedrama is niet meer te overzien. De Veluwe is nu één groot, overbevolkt opvanggebied: niet alleen voor Arnhemmers, maar ook voor de bevolking van Oosterbeek, Wolfheze, Heesum, Renkum, Wageningen en Bennekom, die inmiddels eveneens haar woonplaats heeft moeten ontruimen. Toenemende voedselschaarste doet, begrijpelijkerwijs vooral bij particulieren, de bereidheid afnemen evacués al te lang gastvrijheid te bieden, en zo blijft de exodus in beweging, tot in het Gooi, de kop van Noord-Holland en Friesland toe. Alleen de registratie van de ruim honderdvijf-

Sem Presser

tigduizend ontheemden — mede met het oog op de levensmiddeldistributie nodig — vereenvoudigt de toch al vrijwel onoplosbare administratieve problemen waarmee goedwillende Nederlandse bestuurders in deze maanden worden geconfronteerd. En dat is niet het meest schrijnende aspect van een situatie waarin uiteindelijk zelfs de nobelste hulpvaardigheid gedoemd is het af te leggen tegen vergeeflijke overwegingen van eigenbelang en zelfbehoud.

Waar het lijk ligt, verzamelen zich de gieren. Verbijsterend duidelijk ervaart dit menige Arnhemmer die, strenge straffen risikerend, clandestien door de hechte afzetting rond de dode stad weet te glippen om winterkleding of

Gezinnen laden slechts het hoognodige op karren. Zij verwachten binnen enkele dagen weer thuis te zijn, zodat zij zo dicht mogelijk bij huis een onderkomen zoeken.

andere levensbehoeften uit zijn huis te redden. Wat hij ziet, steels sluipend als een dief in zijn eigen straat, tart elke fantasie, doch is slechts een fractie van de werkelijkheid. Na de wilde plunderingen van de septemberdagen heeft nu een methodische Duitse geest de roofzucht gekanaliseerd en ambtelijk gewettigd. Vrachwagens rijden af en aan in de verlaten straten en huis na huis wordt systematisch leeggehaald. Tafels, stoelen, bedden, beddegoed, kasten, gordijnen, kachels, fornuizen, kleding

— alles wordt opgeladen en weggebracht naar centrale depots; vandaar volgt transport naar Duitsland.

Evacuatie en plundering van Arnhem zijn altijd in één adem genoemd en daarmee wordt de indruk gewekt als zouden de Duitsers de ontruiming van de stad hebben bevolen om zich ongehinderd meester te kunnen maken van de eigendommen van de inwoners. De meedogenloze haast achter het evacuatiebevel en de van meet af aan strenge maatregelen tegen het weer betreden van het ontruimde gebied lijken die redenering te staven. Uit het oog verloren wordt echter dat de evacuatie van de burgerbevolking uit een strategisch vitaal gebleken zone een alleszins logische militaire

maatregel is. Van Duits militair standpunt bezien is de evacuatie van Arnhem in september 1944 geheel verantwoord: de afwezigheid van burgers zou de afweer van een eventueel volgende geallieerde aanval stellig vergemakkelijken. Dat het lijfsbehoud van die burgers met een evacuatie dan onmiskenbaar gediend zou zijn, is een gerechtvaardigde veronderstelling, pleitend voor de juistheid van het beleid van dr. Van der Does in de gegeven omstandigheden, namelijk zo snel en effectief mogelijk de Duitse order uitvoeren, ongeacht de op zichzelf relevante vraag naar de nog steeds onduidelijke hiërarchieke herkomst ervan.

De situatie in de herfst van 1944 lijkt wel met elke prognose, Duitse of Nederlandse, te spot-

Uit een raam nam een inwoner van Arnhem deze foto van plunderende Duitsers. Vrachtwagens vol huisraad verdwenen door deze roofzucht naar depots en vandaar naar de 'Heimat'.

ten: een nieuw geallieerd offensief blijft uit, het front verstart in de Betuwe, Arnhem wordt geen 'tweede Stalingrad'. Maar de dode stad, zeven maanden lang weerloze prooi van artillerievuur en incidentele bombardementen, lijkt tot volledige ondergang gedoemd. Die gelegenheid maakt pas werkelijk de dief. De stad wordt 'verbeurd verklaard' — aan welk Duits brein die gedachte is ontsproten, valt niet meer te achterhalen — en in november arriveren er vier speciale, goed geïnstrueerde

Bergungskommandos onder aanvoering van partijfunctionarissen om ten behoeve van de 'bombengeschädigte Bevölkerung der benachbarten Westgauen' (Westfalen, Essen en Düsseldorf) zoveel mogelijk huisraad en gebruiksvoorwerpen 'planmäßig sicherzustellen', voor alles toch verloren gaat en niemand er meer iets aan heeft. Deze 'Räumungsaktion', het eufemisme voor een der meest schaamteloze roofpartijen uit de Westeuropese bezettingsgeschiedenis, duurt globaal tot maart 1945. Als de Arnhemmers enkele maanden later in hun totaal ontredderde stad terugkeren, mogen zij vaststellen wat Duitse grondigheid vermag; de schade is op geen miljoen nauwkeurig te ramen.

DE GROTE RAZZIA'S
VAN 10 EN 11 NOVEMBER 1944

HONDSDAGEN IN DE HERFST

PROF. DR. P. W. KLEIN

H. F. Grimeyer

'9 November 1944 — Het blijft hondenweer'. De aantekening in het oorlogsdagboek van de Rotterdamse arts in ruste, H. Mees, blijft op deze datum beperkt tot die ene zin. Er valt ook zo weinig te melden tijdens die troosteloze, gure herfstdagen. Tergend langzaam verloopt in het zuiden de opmars der geallieerden. Nieuws van elders, meer gerucht dan feit, sijpelt maar druppelsgewijs de Maasstad in. Het lokale nieuws dient zichzelf dreunend aan in de vorm van onregelmatige ontploffingen in de haven. De Duitsers hebben, sedert eind september al, de bijl aan de wortel van Rotterdams welvaren gelegd. Maar ook deze schrik-aanjagende terreur, machteloos ondergaan, is welhaast routine geworden, nauwelijks nog

Een beeld van de grote razzia, op 10 en 11 november 1944 in Rotterdam gehouden. Toen de actie werd afgesloten, hadden de Duitsers ruim vijftigduizend mannen geronseld, van wie er veertigduizend naar Duitsland gingen.

waard in een dagboek opgetekend te worden. Dan: '10 November 1944 — Alarmtoestand! De politie en marechaussee zijn ontwapend! De bruggen zijn opgehaald (ons dienstmeisje uit Delfshaven is niet verschenen); op de hoeken der straten staan zwaar gewapende Duitse soldaten, die niemand doorlaten; de schoolkinderen zijn weer naar huis gestuurd. De enkele mensen, die nog aansluiting hadden aan de telefoon zijn nu ook afgesloten

(ook de ziekenhuizen!); de banken zijn op aanraden van de Kamer van Koophandel gesloten.'

Voor de zoveelste maal ziet het toch al zo zwaar geteisterde Rotterdam zich geconfronteerd met de perfect georganiseerde terreur van de Duitse oorlogsmachine: de grootste razzia, ooit in Nederland uitgevoerd, heeft een aanvang genomen. Als op zaterdag, 11 november, 's middags om vijf uur de straten in Rotterdam en Schiedam weer voor het burgerverkeer worden vrijgegeven, zijn méér dan vijftigduizend mannen in handen van de Duitsers gevallen. Rotterdam blijft achter, murw geslagen en verbijsterd. Het hondeweer houdt aan; de gehele maand november door.

De mensenjacht in Rotterdam, in een luttele twee dagen uitgevoerd met de militaire precisie van een oorlogsoperatie — maar gericht op weerloze burgers — vormde het hoogtepunt in de totale *Arbeitseinsatz*, die sedert Dolle Dinsdag door de bezetter in alle felheid was ontketend. Op zijn beurt was de totale arbeidsinzet weer de climax in de tewerkstellingspolitiek die sinds het begin van de bezetting door de Duitsers werd bedreven. Aanvankelijk — tot april 1942 — lag daarbij de nadruk op de 'vrijwillige' aanmelding voor werk in Duitsland. In de daaropvolgende periode, die duurde tot het voorjaar van 1943, werd tevens overgegaan tot het uitkammen van bedrijven, met de bedoeling in het Nederlandse produktieproces ingeschakelde arbeidskrachten voor uitzending naar het *Reich* te bestemmen. En vervolgens werd de arbeidsinzet nog eens versterkt, doordat hele jaarklassen voor werk in Duitsland werden opgeroepen, terwijl voorts in het kader van het zogenoemde *Zurückstellungsverfahren* de registratie van de beroepsbevolking werd voorgeschreven.

Niet zonder medewerking van Nederlandse ambtelijke instanties en via het voortdurend vergroten van de dwang waren tot de zomer van 1944 ongeveer een half miljoen landgenoten voor werk in Duitsland geronseld, waarvan circa tien procent afkomstig was uit Rotterdam. Van dit totale aantal waren in juli 1944 naar schatting nog een kleine vierhonderd-duizend personen in Duitsland aanwezig. Op dat moment zag Nederland zich aldus ontbloot van ongeveer een tiende van zijn agrarische en ongeveer een kwart van zijn industriële beroepsbevolking.

Het was, in de ogen der Duitsers, nog niet genoeg. Bij lange na niet genoeg. De opmars van de geallieerde legers in Oost- en West-Europa beperkte hun gebied van arbeidsrecruterings, terwijl zij juist onder de dreiging van een militaire catastrofe hun vertwijfelde oorlogsinspanning nog verder moesten zien op te voeren. Bovendien had de doorbraak van de geallieerden uit Normandië in Nederland zelf een nieuwe situatie geschapen. Het geallieerde offensief was dan wel voorlopig gestuit, maar het kon elk moment opnieuw losbarsten en thans lag Nederland in het frontgebied, waar de Duitsers met man en macht probeerden hun linies te versterken. Het spit- en graafwerk ten behoeve van de vijand was voor de burgerbevolking op zichzelf genomen niets nieuws. Al nadat de Führer in het voorjaar van 1942 de bouw van de *Atlantikwall* had bevolen, werden Nederlandse arbeidskrachten, al dan niet op voet van vrijwilligheid, ingeschakeld bij de defensieve stellingbouw hier te lande. Evenals dit het geval was met de uitzending van arbeiders naar Duitsland, maakte de bezetter daarbij gebruik van de diensten der arbeidsbureaus en van de gemeentelijke bestuursapparaten. Maar hoewel deze in toenemende mate waren geïnfiltrerd met elementen uit de kring van de NSB, bleven zij onwillige honden, waarmee het slecht hazen vangen was, vooral toen na *D-day* de bevrijding in zicht kwam. Bovendien had de Nederlandse regering in augustus via Radio Oranje laten weten dat het Nederlandse instanties niet was toegestaan de Duitsers behulpzaam te zijn bij de aanleg van verdedigingswerken. En na Dolle Dinsdag, toen de NSB'ers hun posten haast-je rep-je in de steek

Augustus 1944.

LANDGENOOTEN,

De totale mobilisatie van arbeidskrachten, die Goebbels heeft aangekondigd, beteekent een ernstige bedreiging voor de onderdrukte volkeren. De meest kwaadaardige elementen van het Nazi-rijk hebben zweep en teugels in handen genomen. Zij zullen daar gebruik van maken. Zij zullen trachten om hun eigen ondergang zoo lang mogelijk uit te stellen door de mannen en de vrouwen uit de bezette gebieden voor hun krakende wagen te spannen.

DE NAZIS SPELEN NIET ALLEEN MET HUN EIGEN, MAAR OOK MET UW LEVEN.

Weest op Uw hoedel! Minder dan ooit is dit het oogenblik om te verslappen. Meer dan ooit is dit het oogenblik om de handen ineen te slaan. De werkers van de illegale verzetsgroepen gaven het voorbeeld: van alle gezindten en richtingen werken zij samen, mannen en vrouwen. Thans richten zij deze oproep tot U: Verdubbelt op dit beslissende oogenblik de kracht en de moed, die in U is om den vijand te weerstaan!

SABOTEERT HUN GROOTE RONSELPARTIJ.

Straks begint de groote uitkam-actie: *razzia's*, verordeningen in de krant, oproepen van het Arbeidsbureau. *Dan moeten wij weten, wat ons te doen staat. Heel Nederland moet zich gereed maken om deze zware — misschien wel de laatstel — aanval op onze mannen en jongens af te slaan.*

MANNEN VAN NEDERLAND,

Zeg niet: Ik kan niet anders. Waar een wil is, is een weg. Duizenden vóór U hebben geholpen en zijn geholpen. Door het verzet te steunen helpt gij elkaar, de gevaren, waaraan gij U bloot stelt door te werken voor Duitsland worden steeds groter. Het front nadert. Voor ons, maar ook voor de Duitsers. Een kat in doodsnood maakt rare sprongen.

VROUWEN VAN NEDERLAND,

Weet, wat gij jegens Uw land, jegens Uw mannen en zoons en jegens Uzelf verplicht zijt. Als Uw man wordt opgeroepen, houdt hem dan tegen! Hij mag niet gaan. Hoe zult gij hen, die eenmaal in Duitse handen zijn geraakt, terugzien? Gij moogt niet wankelen. Stelt de eischen, die gij als Vrouw en als Moeder moet stellen.

IEDER ONZER MOET HET UITERSTE DOEN,

opdat zoo min mogelijk Nederlandsche arbeiders het slachtoffer worden van de Duitse wanhoopsdaad. Dit is niet alleen ons belang. De beslissingen, die wij moeten nemen, en de stappen, die wij moeten doen, raken ons *geweten*: het is onze *plicht* steun aan Duitsland te weigeren. Wij moeten *elkaar* steunen. Wij moeten onze huizen openstellen voor hen, die door den vijand worden bedreigd. Landgenooten in nood mogen niet vergeefs aan onze deur kloppen!

DE SAMENWERKENDE ILLEGALE ORGANISATIES.

NEDERLANDERS, WEEST EENDRACHTIG: TEGENOVER ONZEN EENSGEZINDEN WIL STAAN DE DUITSCHERS MACHTELOOS!

De samenwerkende verzetsorganisaties waarschuwden de Nederlandse bevolking reeds in augustus 1944 tegen de komende acties van de Duitsers en riepen iedereen op zich zoveel mogelijk tegen opkomst te verzetten.

hadden gelaten, was het hek van de dam. In Hengelo, in Bergen op Zoom, in Apeldoorn, in Leiden reageerde het hele of een deel van het personeel van de arbeidsbureaus op de Duitse eisen door zich in het niet op te lossen. De toenemende desorganisatie en onbetrouwbaarheid van het Nederlandse ambtelijke apparaat brachten de Duitsers in de gegeven omstandigheden tot drastisch en vergaand ingrijpen. Al op de dag na Dolle Dinsdag was de uit-

zonderingstoestand ingegaan. De Duitse politie, de SS en de *Wehrmacht* namen de teugels volledig in handen. Op 16 september liet Rauter bekendmaken dat alle 'lanterfanterende jongemannen' van straat zouden worden opgepikt. De totale *Arbeitseinsatz* was een feit geworden. Aan de uitvoering daarvan kwamen Nederlandse instanties nauwelijks meer te pas. Vooral in de maanden september en oktober stond deze arbeidsinzet bijna volledig onder de druk die de militaire toestand rechtstreeks op de Duitse posities uitoefende. Eén ding trad daaruit zonneklaar aan het licht: '*das Vaterland*' zelf werd nu met de inval bedreigd. De stellingbouw die tijdens deze maanden in bezet Nederland met grote voortvarendheid werd

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

tussen bezetters en bezetten zich door uiteenlopende oorzaken op.

Aan Nederlandse zijde leek de illegaliteit, geruggesteund door de geallieerde successen in de afgelopen maanden, zich gereed te maken voor de gewapende krachtmeting met de vijand. De formatie van de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten in het begin van september sprak wat dit betreft duidelijke taal. Ook de spoorwegstaking kon niet bepaald worden gezien als een gebaar van berustende machteloosheid. In de randstad nam tegelijkertijd de economische activiteit en daarmee ook de werkgelegenheid sterk af. De aanvoer van grond-, hulp- en brandstoffen stagneerde, evenals de afvoer van eindprodukten naar

Links: de bezetter, in het nauw gedreven door de geallieerde successen, trof op het laatst bijzonder harde maatregelen tegen ieder die zich tegen de arbeidsinzet verzette. Ook doodvonnissen werden daarbij niet geschuwd.

Rechts: deze foto, gemaakt in de Jan Pieter Heyestraat in Den Haag, geeft een beeld van wat de Duitsers met hun acties bereikten: lege straten, want iedereen hield zich verborgen.

Linksonder: het bevel dat in de ochtend van de 10e november door gewapende militairen huis aan huis werd verspreid. Rotterdam en Schiedam waren toen al hermetisch afgesloten en alle wijken waren door soldaten bezet.

Duitsland. De systematische vernieling en ontmanteling van het productieapparaat door de Duitsers droegen er het hunne toe bij de massa 'lanterfanterende jongemannen' te vergroten. Terwijl aldus enerzijds de economische waarde van de kustprovincies voor de Duitsers steeds meer in betekenis afnam, school er voor hen in deze situatie anderzijds een militair gevaar. Met het oog op de toekomstige ontwikkeling van de strijd konden zij het zich niet veroorloven te volstaan met het versterken van hun in eerste instantie bedreigde linker verdedigingsvleugel in de rest van Nederland, maar moesten zij er tevens voor waken hun minder bedreigde rechtervleugel in het westen onbeschermd te laten. Het gevaar dat hun verdediging van de Duitse grenzen vandaaruit zou worden opgerold, was tenslotte verre van denkbeeldig. En dit gevaar was des te groter, naarmate de geallieerden aldaar zouden kunnen rekenen op meer steun van de bevolking. Het was vooral deze omstandigheid, die bij hen het plan deed rijzen om in het raam van de arbeidsinzet de randstad Holland zoveel mogelijk te ontdoen van weerbare mannen.

Al in de eerste helft van oktober besloten zij, met de in zaken van de arbeidsinzet gebruikelijke overschatting van hun mogelijkheden, niet minder dan zeshonderdduizend mannen uit het gebied ten westen van de lijn Hilversum-Utrecht-'s-Hertogenbosch weg te voeren. In dit voornemen gaven de duidelijk op tafel gelegde wensen van de *Wehrmacht* de doorslag. Een andere kwestie was wat men met de eenmaal gevangen mannen moest aanvangen. Daar wist Goebbels in zijn hoedanigheid van *Reichsbevollmächtigte für den totalen Kriegseinsatz* wel raad op. De Nederlanders konden in Duitsland best gebruikt worden bij het herstellen van de schade die vooral op het terrein

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

BEVEL.

Op bevel der Duitse Weermacht moeten alle mannen in den leeftijd van 17 t/m 40 jaar zich voor den arbeidsinzet aanmelden.

Hiervoor moeten **ALLE** mannen van dezen leeftijd onmiddellijk na ontvangst van dit bevel met de voorgeschreven uitrusting op straat gaan staan.

Alle andere bewoners, ook vrouwen en kinderen, moeten in de huizen blijven totdat de actie ten einde is. De mannen van de genoemde jaargangen, die bij een huiszoeking nog in huis worden aangetroffen, worden gestraft, waarbij hun particulier eigendom zal worden aangesproken.

Bewijzen van vrijstelling van burgerlijke of militaire instanties moeten ter controle worden meegebracht. Ook zij, die in het bezit zijn van zulke bewijzen, zijn verplicht zich op straat te begeven.

Er moeten worden medegebracht: warme kleding, stevige schoenen, dekens, bescherming tegen regen, eetgerel, mes, vork, lepe, drinkbeker en boterhammen voor één dag.

De dagelijksche vergoeding bestaat uit goeden kost, rookartikelen en loon volgens het geldende tarief.

Voor de achterblijvende familieleden zal worden gezorgd.

Het is aan alle bewoners der gemeente verboden hun woonplaats te verlaten.

Op hen, die pogen te ontvluchten of weerstand te bieden, zal worden geschoten.

aangevat, was dan ook vooral bedoeld om deze dreiging het hoofd te bieden. Dat betekende dat het spit- en graafwerk werd geconcentreerd bij de verdedigingslinies in Midden-, Oost- en Noord-Nederland, vanwaaruit de grens van het *Reich* het beste beschermd zou kunnen worden.

In de haastige spoed die de bezetters betrachtten, was hun geen middel te erg om zich van de benodigde arbeidskracht te verzekeren. En waar bedreigd werd met het in puin schieten van hele steden, met het vernielen van particulier bezit, met het fusilleren van gijzelaars of werkweigeraars; waar ter intimidatie van de bevolking met handgranaten werd gestrooid of door ruiten werd geschoten; waar geluids-

wagens, tussen het spelen van vrolijke marsmuziek door, de mannen luid blèrend opriepen om zich te melden voor de dwangarbeid: daar was het vaak niet eens nodig de mensenjacht af te ronden met een razzia. Dat was des te minder het geval, omdat het niet bleef bij loze dreigementen. In sommige steden, zoals in het dicht bij het front gelegen Venlo, kwam het inderdaad tot doodstraffen. Inmiddels was het in de westelijke provincies op het terrein van de arbeidsinzet betrekkelijk rustig gebleven. De vraag was hoe lang dat zou duren. Want al hadden de militaire verhoudingen zich ten zuiden van de grote rivieren tijdelijk gestabiliseerd, ten noorden daarvan hoopten de spanningen in het krachtenveld

van het verkeerswezen door de geallieerde bombardementen ontstond. Puin ruimen was het parool.

Zo was de zaak op een oor na gevild. De uitvoering van het plan stuitte nu alleen nog maar op een kleine moeilijkheid: het wild was aanwezig, maar waar waren de jagers? Het inzetten van een Nederlandse jachtmeute lag buiten de mogelijkheden. Het karwei moest geheel en al in eigen beheer worden opgeknapt. Het beste zou natuurlijk zijn de actie onverhoeds in één grote klap uit te voeren of, zoals Rauter het uitdrukte, sterke eenheden in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag in te zetten om *schlagartig gleichzeitig die 18—40 jährigen wehrfähigen Niederländer zu erfassen und ins Reich*

Wehrmacht, die — nauw betrokken bij de voorbereiding der razzia's — de stelling huldigde dat de slavenjacht niet tot de taak van het leger behoorde. Maar de *Wehrmacht* had al vaker de wet gebroken, ook al was er geen sprake van nood. En dat thans wel een nood-situatie was ingetreden, leek ook deze officier buiten kijf. Zo wist men dan toch een acht-duizend soldaten vrij te maken voor het handwerk van de razzia, al was dit getal te gering om *schlagartig gleichzeitig* handelen mogelijk te maken. Doch in der *Beschränkung zeigt sich der Meister!* Als men niet op drie plaatsen tegelijk kon toeslaan, zo werd op 30 oktober besloten, dan maar op één plaats. De naam van die plaats: Rotterdam. Den Haag en

centrum van Rotterdam. Gedurende beide dagen zou men alle toegangswegen blokkeren. Het uit te kammen gebied werd voorts verdeeld in sectoren om ook de lokale verbindingen te verbreken. Elke uitwijkpoging binnen het gebied van de razzia zelf werd daarmee verhinderd. Provisorische verzamelplaatsen — straten en pleinen soms, gebouwen in andere gevallen — werden aangewezen. De vereiste troepenverplaatsingen naar Rotterdam vonden plaats onder het mom van dreigende geallieerde luchtlandingen. Pas in de avond van 9 november — het was hondeweer! — werden de commandanten van de opgetrommelde militairen van de ware aard der actie op de hoogte gebracht. Pas toen werd ook de NSB-

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

abzuschieben. Maar, och arme, waar moest men die eenheden ter sterkte van twee tot drie divisies dan wel vandaan halen? Men verzocht Himmler om politietroepen, maar dat heerschap was niet tot medewerking bereid. Hij was, naar verluidt, bevreesd dat de actie de illegaliteit zou prikkelen tot versterkte tegenstand.

Er kwamen trouwens nog wel wat andere bezwaren. De onbenullige *General der Flieger* F. C. Christiansen geloofde dat het wegslepen van zoveel mannen het economisch leven in Nederland wel eens in de war zou kunnen sturen. Maar zo'n opinie legde niet veel gewicht in de schaal. En daar was warempel ook nog de officier van de o zo fatsoenlijke

Amsterdam zouden dan later nog wel volgen. Het is niet moeilijk te begrijpen waarom operatie-*Rosenstock* — zo luidde de schuilnaam van de actie — juist tegen Rotterdam werd gelanceerd. Zuidelijker gelegen dan Den Haag en Amsterdam, zou de Maasstad met haar talrijke bevolking in het geval van een geallieerde doorbraak de eerste angel in de Duitse verdediging kunnen zijn.

De verdere voorbereiding van de actie vond in het diepste geheim plaats. Besloten werd de razzia in twee stadia te laten verlopen. Op vrijdag 10 november zouden de mannen in Schiedam en in de buitenwijken van Rotterdam worden opgepakt; de volgende dag zou men de jacht openen in het kale, verwoeste

burgemeester van Rotterdam, ir. F. E. Müller, ingelicht.

Ondanks alle geheimhouding was het de Duitsers toch niet gelukt hun bedoelingen geheel en al verborgen te houden voor de illegaliteit. De inlichtingen die deze ontving, waren van dien aard, dat zij, eveneens in de avond van 9 november, Londen van het Duitse voornemen verwittigde. Tegelijkertijd werd verzocht niet te schieten op de mensenstroom die Rotterdam zou verlaten. Een verzoek dat niet zonder effect is gebleven. De tijd ontbrak om ook de Rotterdamse bevolking te waarschuwen.

Zo werden Rotterdam en Schiedam in de nacht van 9 op 10 november — de spertijd was om 8 uur ingegaan — hermetisch van de buiten-

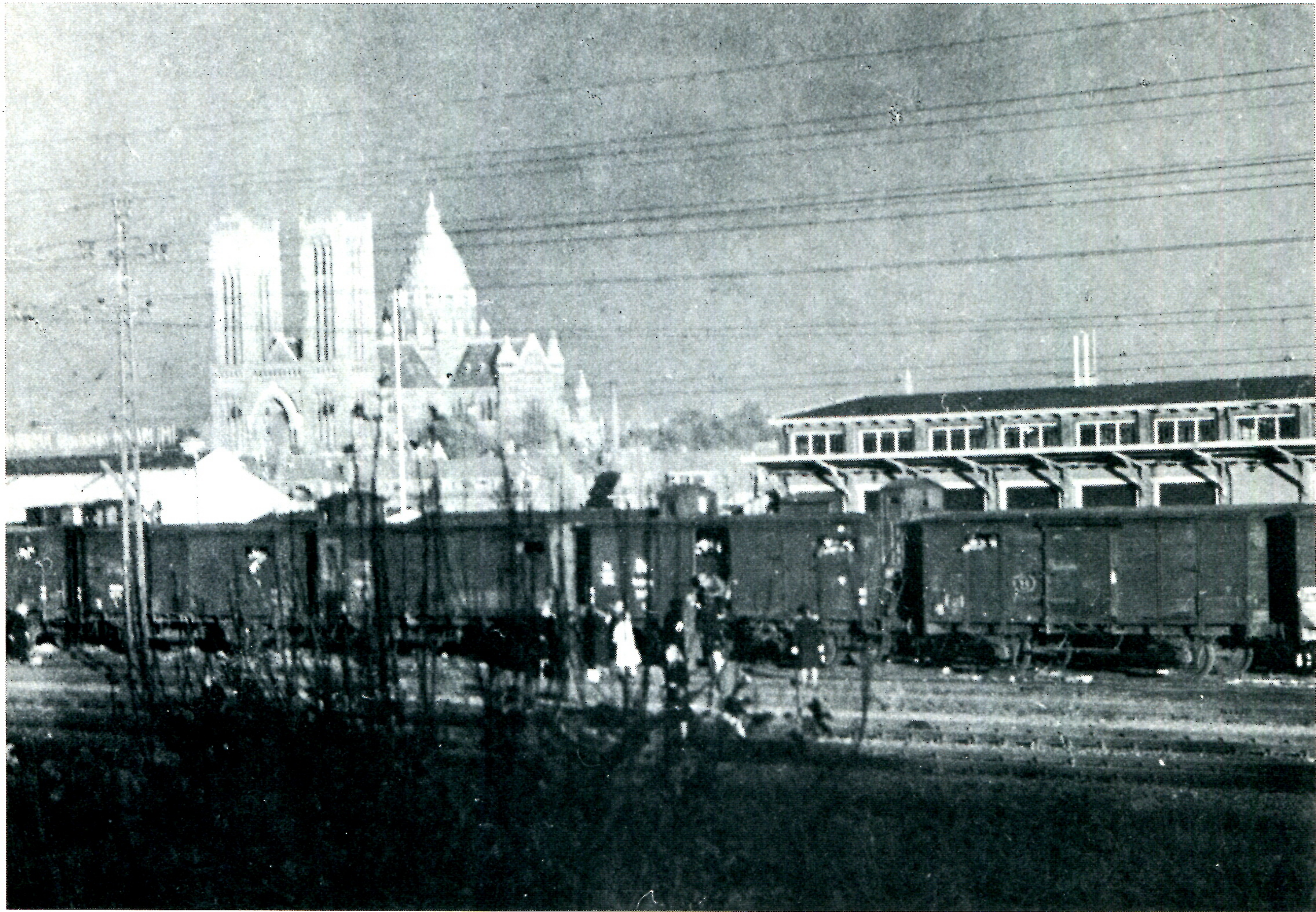
wereld afgesloten, terwijl de inwoners onwetend waren van wat gebeuren ging. Daarna zwermde in de vroege morgenuren de patrouille in het veldgras, ook nu nog in stilte, uit over het razziagebied om de verschillende wijken, woonblokken en straten af te grenzen en te bezetten. Tussen 6 en 7 uur 's ochtends was vrijwel het gehele gebied vast in de greep der Duitsers. De razzia kon beginnen. Eerst dan dringt het tot de bevolking door: alarmtoestand! Huis aan huis verspreiden gewapende militairen de dwingende oproep aan mannen in de leeftijd van zeventien tot veertig jaar zich voor de arbeidsinzet te melden. Waar? Het blijft onbekend. Voor hoe lang? Het is ongewis. Wat te doen? Men weet

ten? Brandstichten in Rotterdam, het kale, verwoeste Rotterdam? Is verzet, is vluchten, is zich schuilhouden niet al bij voorbaat kansloos?

Dan gebeurt het: tientallen en honderden eerst, duizenden en tienduizenden later begeven zich op straat om zich te melden of laten zich gewillig, zonder ook maar te proberen zich te verbergen, uit de huizen halen. Een epidemische *erstaunliche Meldungsfreudigkeit* breekt los. In de verwoeste binnenstad, afgegrensd en geïsoleerd, heersen het gerucht en de onzekerheid. Slechts mondjesmaat druppelt nieuws uit de buitenwijken binnen. Van de omvang der razzia heeft men geen besef. Als de volgende dag ook hier de mensenjacht aanvangt, her-

Operatie-Rosenstock kan als geslaagd worden beschouwd.

Was men eenmaal in de greep der Duitsers, dan werd men in eerste instantie, onder voortdurende bewaking, eventueel via concentratiepunten, naar de centrale verzamelplaatsen geloodst. Deze waren uiteraard niet berekend op de opvang van grote massa's. Onder vaak erbarmelijke toestanden, in stampvolle ruimten zonder voldoende sanitaire voorzieningen, was het daar wachten geblazen, tot het transport naar de afvoerplaatsen begon. Doornat en koud, zonder voldoende voedsel, nog steeds in onzekerheid verkerend, moesten duizenden de nacht doorbrengen in de verzamelplaatsen. Keuringsartsen en vrijstellingsofficieren voer-

het niet. Zoëven — tien, vijftien minuten geleden — heeft men bij het zien van al die Duitse soldaten nog gedacht dat zij het zelf waren die in alarm verkeerden, omdat de 'Engelsen' nu dan toch eindelijk voor de deur stonden. De verwarring, de angst is er nu alleen maar groter door. Wat doen de anderen? Geen nieuws dringt de geïsoleerde huizen binnen. Wel ziet men plukjes mannen, gepakt en gezakt al, onder gewapend geleide door de straat trekken. Men hoort geschreeuw, Duits geschreeuw; schieten. Huiszoeking? Huiszoeking! En wat dan? De oproep spreekt van het doodschieten van weerspannigen en vluchtelingen, van het aanspreken van particuliere eigendommen. Betekent dat niet brandstich-

Een foto, gemaakt bij het station van Haarlem, van geronselde Rotterdammers, die in goederenwagons op weg zijn naar een hun nog onbekende bestemming.

haalt de geschiedenis zich. Velen melden zich of laten zich passief uit huis drijven, waarbij het niet of nauwelijks verschil uitmaakt — zo sterk is de druk van de intimidatie — of men al dan niet gewaarschuwd is. Angst en paniek zijn er ook verantwoordelijk voor dat niet weinigen die een veilig onderkomen proberen te zoeken, met verraad worden bedreigd. Het is later berekend: vijf van de zeven mannen uit de leeftijdscategorie die voor de arbeidsinzet in aanmerking komt, vallen in handen der Duitsers.

den er hun schijnvertoning op. SD-beambten — ook dat was niet vergeten — controleerden er de massa op 'verdachte elementen'. Het betekende de dood van vier verzetslieden. Tijdens de razzia vielen daarnaast vijf doden. Het wegvoeren van de tienduizenden nam drie dagen in beslag. Zij vertrokken te voet — 20.000 — per schip — 20.000 — per trein — 10.000 — terwijl 500 man zich op de fiets moesten zien te verplaatsen.

Van de weggevoerde Rotterdammers werden uiteindelijk ongeveer 10.000 man in eigen land tewerkgesteld. Zij werden ingeschakeld bij de stellingbouw in Oost-Nederland. 40.000 Rotterdammers moesten verder van huis. Zij kwamen terecht in Duitsland. Of zij daar de

RAZZIA

Verleden week werd in Haarlem en omstreken een razzia verwacht. Het Duitse heldenfeit te Rotterdam, waarvan wij eenige gevolgen meemaakten door de komst van een trein vol gevangenen, zou hier herhaald worden. Niet alleen hier, maar ook in den Haag, Leiden enzovoorts. Met zekerheid werd de dag genoemd, waarop de Haarlemsche razzia zou worden gehouden. Maar zij kwam niet. Dus is zij uitgesteld. Meer niet. Wij zeggen dat niet om alarm te slaan, maar eenvoudig op grond van ervaring. Veel menschen hebben de gewoonte, in paniek te raken als er iets dreigt te gebeuren en roekeloos te worden zoodra de fatale termijn is verstreken, zonder dat iets is gebeurd. Dit beleid is het domste dat men voeren kan. De Duitschers hebben er dan ook, in den loop der jaren, aardig van geprofitteerd. Wij waarschuwen maar weer, in de hoop dat het althans een aantal arbeidskrachten aan den vijand onthouden zal. Als U voorzorgen hebt genomen en toegepast, handhaaf ze dan. Doe geen onvoorzichtige dingen, die U de vorige week vermeden zoudt hebben. De vijand slaapt niet. Hij heeft niet plotseling van slavenverrij afgezien. Waarschijnlijk is de reden van dit uitstel, dat zijn Rotterdamsche „systeem” niet praktisch was. Het gevolg van het oppakken in het wilde weg is natuurlijk geweest, dat de dagelijksche gang van zaken in het geteisterde deel van Rotterdam totaal ontwricht werd. Dat heeft nadeelen voor den vijand. Op verwarring, stoornis in de voedselvoorziening, met wellicht relletjes als gevolg, is hij niet gesteld. Hij heeft immers gebrek aan menschen en kan zich zulke dingen slecht veroorloven. Dus ligt het voor de hand, dat hij zich nu op een ander systeem van slavenjacht voorbereidt. Maak U niet bang bij deze gedachte. Als het blijkt, wees dan niet paniekerig.

Pas uw voorzorgsmaatregelen met kalmte en rustig beleid toe. Wie niet sterk is, moet slim zijn. Zij hebben de wapens, maar wij hebben de hersens. Wie die gebruikt, gaat rustig te werk en doet geen domme dingen. Wees kalm en neem geen onnoodige risico's.

DE VRIJE PERS

vijand tot groot nut hebben gestrekt, mag men betwijfelen. Voor zover de geschiedschrijver van de grote razzia, B. A. Sijes, kon nagaan, zag bijna een derde van hen kans nog vóór het einde van de oorlog huiswaarts te keren. Blijkbaar was dus de innerlijke weerstand van veel Rotterdammers tegen het Duitse systeem op de duur toch veel effectiever dan men zou verwachten op grond van hun willoze meegaandheid tijdens de trieste novemberdagen, toen zij als gevolg van het overrompelende en brute optreden van de Duitsers volkomen in de greep van een collectieve angstpsychose waren geraakt.

Toch had juist deze willoze meegaandheid, hoe begrijpelijk ook, rampzalige gevolgen voor

Toen een verwachte razzia in Haarlem niet doorging, verspreidde 'De Vrije Pers' dit bericht om de Haarlemmers erop attent te maken dat uitstel nog geen afstel betekende.

het maatschappelijke leven in de Maasstad. Dat zou in de hongerwinter die voor de deur stond nog blijken. Elders echter kon men, gewaarschuwd door wat te Rotterdam was voorgevallen, zich de les ter harte nemen. Dat gebeurde ook. Tijdens de grote razzia's die later in Den Haag en Haarlem werden gehouden, was de buit van de Duitsers, ook naar het inwonertal van die steden gerekend, aanzienlijk geringer dan in het zo plotseling overvallen Rotterdam. En Amsterdam ging vrijuit.

LIST IN DE CENTRALE

Een Utrechtse verzetsgroep, die de telefooncentrale in het hoofdgebouw van de NS in Uttecht wilde behouden, speelde haar spel zo listig, dat ze van de Duitsers opdracht kreeg de centrale te bewaken!

Al zeer spoedig bleek dat de verzetsploeg, die van 8 uur 's avonds tot 8 uur 's ochtends haar post betrok, nog gans andere dingen kon doen dan de telefooncentrale voor een eventuele aanslag van de Duitsers te behoeden. Reeds de eerste avond gingen de heren De Man en Groenewoud, tegen het uitdrukkelijk verbod der Duitsers, de centrale zelf binnen en na geruime tijd experimenteren gelukte het hun door middel van koptelefoons gesprekken af te luisteren. De heer De Man stelde zich nog diezelfde nacht in verbinding met de heer Heukels, een ambtenaar van de PTT, die belangrijk verzetswerk deed en onder meer een directe telefonische verbinding met het geallieerde hoofdkwartier te Nijmegen onderhield. De heer Heukels zag in dat het uiterst belangrijk was de gesprekken over de telefooncentrale der spoorwegen af te tappen en voegde een deskundige aan de ploeg toe. Voor deze was het niet moeilijk aan te wijzen hoe men de belangrijkste lijnen, dat wil zeggen die van Utrecht met Amsterdam, Rotterdam, Gouda, Zwolle en Groningen, kon af luisteren. (...)

Het liep voorshands deze wacht alles mee. De heer Groenewoud, die de intermediair vormde tussen haar en de Duitsers, kreeg gedaan dat nog een tweede ploeg werd ingeschakeld, zodat een regelmatige aflossing mogelijk werd. Tenslotte werd nog een derde ploeg ingeschakeld, waarschijnlijk toen ook bewaking overdag nodig geoordeeld werd. De lonen van de leden van de wacht werden op voorstel van de heer Groenewoud al spoedig verdubbeld: zij deden immers zo hun best en waren altijd present!

Aanvankelijke tegenslag veranderde zelfs in zijn tegendeel. De heer De Man werd in de telefooncentrale verrast door een Duitser: de man reed op een fiets door de gangen en verplaatste zich dus even snel als onhoorbaar. Hij accepteerde het tevoren ingestudeerde excuus dat de heer De Man een zekering had moeten vervangen; hij liet hem trouwens daartoe de nodige handgrepen demonstreren. Het verblijf in de centrale zelf werd nu te gevaarlijk — de Duitser had dit bovendien nog eens gestreng verboden en de sleutel opgeëist — maar de deskundige in de ploeg wist de belangrijke lijnen over te zetten op toestellen in een ander lokaal, waar men rustig en met veel minder risico luisteren kon. Zo kon men nu het Duitse spoorwegverkeer doelmatig controleren. Daar de berichten de geallieerden zo uiterst snel bereikten, konden zij hun vliegtuigen veelal tijdig doen ingrijpen. Zolang deze telefonische verbinding fungeerde, een maand ongeveer, heeft men naar schatting een zestigtal treinen verhinderd hun plaats van bestemming te bereiken, hetzij door sabotage, hetzij door beschieting of bombardement.

(Naar 'Rijden en staken 1940—1945', door prof. dr. A. J. C. Rüter — Den Haag 1960)

DE VOEDSELSITUATIE
IN DE HERFST VAN 1944

HONGER OP KOMST

A. J. VAN DER LEEUW

Tot de zomer van 1944 waren ir. S. L. Louwes, de directeur-generaal van de voedselvoorziening, en zijn mensen erin geslaagd het Nederlandse volk redelijk te eten te geven. De rantsoenen waren niet overvloedig, maar men kon er gezond bij blijven. Sinds 1941 waren zij slechts met ongeveer 15% verminderd. De vooruitzichten voor het vijfde oorlogsjaar waren echter niet erg gunstig. Onder meer door gebrek aan meststoffen en aan arbeidskrachten. Vooral door het toenemen van de zwarte handel kwamen steeds minder granen voor distribueren ter beschikking. Bovendien werd het transportprobleem steeds groter. De bevolking van Nederland was onevenwichtig verdeeld. In het westen woonden meer

dan vier van de bijna acht miljoen inwoners dicht bijeen. De akkerbouw vond daarentegen voornamelijk in de randprovincies plaats. De produkten moesten dus over betrekkelijk grote afstanden vervoerd worden naar de gebruikers. Alleen al van de aardappels, die een steeds grotere rol waren gaan spelen in het voedselpakket, moesten wekelijks meer dan 10.000 ton vervoerd worden. Transportmiddelen werden echter steeds schaarser. Wegvervoer was er nauwelijks meer, de spoorwegen hadden veel te lijden van geallieerde beschietingen, het vervoer te water werd door Duitse schepenvorderingen gehinderd. Door de militaire operaties van september 1944 werd de zo kwetsbare voedselvoorziening

van West-Nederland totaal ontwricht. De spoorwegstaking van 17 september maakte een eind aan het railvervoer. De binnenscheepvaart kwam in de week daarna ook nagenoeg stil te liggen, doordat de *Wehrmacht* vrijwel alle voor haar *greifbare* schepen en sleepboten vorderde en talrijke schippers, om daaraan te ontkomen, met hun schip onderdoken in Nederlands vele meren en brede sloten. De Duitsers hadden schepen nodig, omdat ze sinds half september begonnen waren alles wat los en vast was uit de bedrijven in West-Nederland weg te halen. Zij beperkten zich daarbij niet tot voorraden, grondstoffen en halffabrikaten, maar in tal van bedrijven werden ook de machines gedemonteerd en op

transport gesteld. Fiebig, de Duitse *Rüstungs-obmann*, organiseerde deze stelselmatige roof, samen met enkele militaire *Feldwirtschafts-kommandos*.

Maar ook deze roofactie op grote schaal had nog niet alle voedseltransporten onmogelijk behoeven te maken, als de Duitsers gewild hadden. Zij hadden daarvoor immers een aantal schepen van vordering kunnen vrijstellen. Dat deden zij echter niet. De Rijkscommissaris liet de militaire instanties volledig vrij, zodat in feite eind september het voedselvervoer naar het westen volledig tot stilstand was gekomen.

Dat Seyss-Inquart nu niet bereid was ten gunste van de bevolking in te grijpen — terwijl hij in de voorafgaande jaren wel aandacht voor de voedselvoorziening had gehad — vond zijn oorzaak in de spoorwegstaking.

De volledige stillegging van het spoorwegbedrijf op bevel van de 'emigranten' uit Londen had vooral het Duitse prestige gevoelig getroffen. Zij wilden nu op hun beurt het opstandig geworden volk laten voelen, dat zij de macht nog in handen hadden. Er werd zelfs overwogen de grote steden in het westen af te grendelen en ieder voedselvervoer daarheen te verhinderen. Zo zou men de Nederlanders wel weer op de knieën krijgen. Misschien heeft men van dit plan afgezien, toen bleek dat het vervoer al vrijwel stillag door de wilde schepenvorderingen. Nu kon men barbaars uitzierende maatregelen achterwege laten en de schuld voor de dreigende honger toeschuiven aan de Londense regering.

Er dreigde trouwens niet alleen honger, maar ook kou. Nederland boven de rivieren was sinds begin september afgesneden van de Limburgse mijnen. De kolenvoorraden waren klein en moesten al spoedig geheel gereserveerd worden voor volstrekt onmisbare voorzieningen als polderbemaling, bakkerijen en waterleidingbedrijven. Op zondag 8 oktober hield in Amsterdam de elektriciteitsvoorziening op en reden de trams voor het laatst. Op 25 oktober was er ook geen gas meer.

Wie gelukkig was geweest, had al wat huisbrandkolen van het winterrantsoen in huis en kon nu proberen die ook voor kookdoeleinden te gebruiken. Plotseling ontstond er een hele kleinindustrie voor het maken van noodkacheltjes, die op een gewone kachel geplaatst konden worden om te koken.

Intussen waren de vooruitzichten voor de grote steden niet minder dan catastrofaal. Het geallieerde offensief was kennelijk vastgelopen, er was in de industrie vrijwel geen werk

Links: in de late herfst van 1944 viel er geen droog brood meer te verdienen met het vervoer van ijsblokken. De mensen die hiervan een beroep hadden gemaakt, gingen ertoe over suikerbieten te transporteren.

Rechtsboven: het Rijksbureau Voorbereiding Voedselvoorziening in Oorlogstijd maakte bekend de voedseltransporten van Oost- naar West-Nederland te zullen controleren.

Rechtsonder: gebrek aan brandstof noodzaakte de bevolking, zoals hier in Voorburg, in de rij te gaan staan bij centrale keukens. Er werden suikerbieten en rode bieten gemengd tot een voor hongerige magen eetbaar mengsel.

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

WAARSCHUWING

Het Rijksbureau V.V.O. deelt mee :

Zeer binnenkort zal een scherpe contrôle worden ingesteld op alle vervoer van levensmiddelen van het Oosten naar het Westen van het land. Speciaal op het transport van granen, graanproducten, peulvruchten, kaas, boter, vet en olie zal worden gelet.

Voor vrachtauto's zal levensmiddelenvervoer van Oost naar West toegestaan zijn, wanneer men rijdt in opdracht van den Provincialen Voedselcommissaris van de provincie waarheen de goederen zullen worden vervoerd dan wel voor een der bedrijschappen.

Men wende zich dus tot genoemde instanties.

Vrachtauto's welke rijden in opdracht van den Provincialen Voedselcommissaris of een der Bedrijschappen zullen in het bezit der noodige vervoerbewijzen worden gesteld bij het passeeren van de IJsselbrug te Zwolle of bij de Friesche verbinding van de afsluitdijk.

Bij ongedekt vervoer zal de lading in beslag worden genomen, nog afgezien van de strafvervolging, die bovendien zal worden ingesteld.

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

meer, het maatschappelijk leven kwam langzaam tot stilstand, kolen en voedsel ontbraken en het leek de vraag of het vervoer uit het noorden en oosten nog weer op gang gebracht zou kunnen worden.

Ir. Louwes en het hoofd van de economische departementen, dr. Hirschfeld, waren degenen die in deze bijna wanhopige situatie het initiatief namen. Via het hoofd van de Duitse afdeling *Ernährung und Landwirtschaft*, Von der Wense, een man met wie ook in de voorafgaande jaren te praten was geweest, trachtten zij invloed op Seyss-Inquart uit te oefenen. Op 13 oktober deelde Von der Wense mede dat de bezettende macht vrijwel zeker hervatting van de transporten over het IJsselmeer zou toestaan. Nu de spoorwegstaking al vier weken geduurd had, geloofden ook de Duitsers niet meer aan de mogelijkheid haar ongedaan te maken. Bovendien was hervatting van normaal spoorwegverkeer in de frontsituatie waarin Nederland nu was gekomen, toch onmogelijk en had de *Reichsbahn* voor de Duitse transporten eigen personeel aangevoerd. Ook het prestigeverlies woog daardoor niet meer zo zwaar. Zo toonden de bezetters zich dus bereid af te zien van hun misdadig voornemen de honger als wapen te gebruiken.

Het op gang brengen van de binnenvaart bleek echter een moeilijke zaak. Tussen de civiele en militaire Duitse bureaus was weinig samenwerking, de schippers hadden niet veel vertrouwen en bovendien wilden de Duitsers arbeiders uit het westen naar het Noorden brengen om aardappelen te rooien, wat aanleiding gaf tot nieuw wantrouwen in hun bedoelingen. Ook versterkte de nood de drang in de eerste plaats de eigen belangen te be-

hartigen. Sommige scheepseigenaars wilden wel laten varen, mits zij een deel van de lading ter beschikking kregen voor zichzelf en hun relaties. Ook gemeentebesturen probeerden voor hun inwoners bijzondere voordelen te bemachtigen. Door dit alles kwam het vervoer maar nauwelijks op gang. Begin december stelde dr. Hirschfeld daarom aan de bezetters voor dat hij de organisatie van het vervoer centraal ter hand zou nemen. Aanvankelijk wilde Seyss-Inquart daarop de zaak zelf in handen nemen, maar hij zwichtte voor het argument dat een door de Duitsers geleide organisatie te weinig vertrouwen zou kunnen winnen.

Nu werd op 16 december een Centrale Reederij voor de Voedselvoorziening in het leven geroepen, die alle binnenschepen welke levensmiddelen vervoerden, onder haar hoede zou nemen. De voor haar varende schepen en sleepboten ontvingen van Duitse zijde een verklaring, die ze voor vordering zou vrijwaren.

Ook gaven de Duitsers de verzekering dat de schepen leeg mochten terugvaren en dus niet gebruikt zouden worden voor het vervoer van geroofd goed naar Duitsland. Het leek dat er nu werkelijk weer gevaren zou worden.

Het was ook dringend nodig, want in oktober en november waren de beperkte voorraden in het westen vrijwel geheel opgegaan. De productie van de Haarlemmermeer, de Zuidhollandse eilanden en de kop van Noord-Holland gaf wel enige aanvulling, maar was onvoldoende om de rantsoenen te handhaven. Het broodrantsoen van 1800 gram per week moest met ongeveer een derde verminderd worden, het aardappelrantsoen van 4 kilogram

per week moest tot de helft worden gereduceerd. Door het gebrek aan brandstof gingen in de grote steden de centrale keukens een steeds grotere rol spelen. Zelfs de suikerbieten, die nu algemeen voor menselijke consumptie werden bestemd, wisten zij — bijvoorbeeld met rode biet — tot een voor hongerige magen eetbaar mengsel te verwerken.

Het aantal dagelijks afgeleverde porties steeg tot twee miljoen. Overal in de steden zag men 's morgens en 's avonds de rijen mensen met pannetjes voor de uitdeelposten staan. Zo'n uitdeelpost werd bijvoorbeeld gevestigd in de Cineac op het Haagse Buitenhof. Soms ziet schrijver dezes — daar voorbij lopend — weer de magere jongetjes voor zich, die met lepels gewapend de lege gamellen uitschraapten.

Voor de financiële problemen die door het stilvallen van talloze ondernemingen ontstonden, werd ook een oplossing gevonden. De overheid verklaarde zich bereid tot 70% in de kosten van wachtgeldregelingen bij te dragen. Daardoor konden ook zij voor wie er geen werk meer was, het weinige dat nog te kopen viel, betalen.

Maar nu de voedselaanvoer weer op gang kwam, scheen er hoop te zijn dat men het nog tot de bevrijding zou kunnen volhouden.

Toen viel op 23 december de vorst in Het verkeer te water lag al spoedig grotendeels stil, de aanvoer van voedsel over het IJsselmeer daalde en kwam eind januari bijna tot stilstand. De rantsoenen werden opnieuw verminderd, nu tot 1000 gram brood en 1000 gram aardappelen per week. Intussen hadden de Duitsers door het Ardennenoffensief getoond dat zij nog niet verslagen waren. De hongersnood stond begin 1945 opnieuw voor de deur.

GEEN ZWART ROGGEBROOD EN CROQUETTEN

Volgens een bekendmaking van het Hoofdbedrijfschap voor Akkerbouwproducten is thans ook de bereiding van zwart roggebrood en van croquetten verboden.

Op 10 oktober 1944 werd dit bericht op lantaarnpalen en aanplakzuilen geplakt. Zo verschenen herhaaldelijk nieuwe verboden.

AANVOER VAN LEVENSMIDDELEN OVER HET IJSSELMEER (in tonnen)				
Periode	Consumptie-aardappelen	Granen en aard-appelmeel	Diversen	Totaal
30 okt. — 5 nov. '44	842	—	—	842
6 nov.—12 nov. '44	85	—	—	85
13 nov.—19 nov. '44	3465	—	—	3465
20 nov.—27 nov. '44	1988	—	—	1988
28 nov.— 3 dec. '44	2317	—	—	2317
4 dec.—10 dec. '44	3849	200	501	4550
11 dec.—17 dec. '44	2563	500	867	3930
18 dec.—24 dec. '44	10323	955	1929	13206
25 dec.—31 dec. '44	6921	1152	227	8300
1 jan. — 7 jan. '45	3397	856	400	4653
8 jan. —14 jan. '45	2172	169	—	2341
15 jan. —21 jan. '45	4249	420	144	4813
22 jan. —28 jan. '45	66	—	47	113

ANGSTIGE TOEKOMST

14 November, dinsdag — Vannacht slecht geslapen, want Wil was ziek, hij moest braken en telkens op de po. We hebben hem maar tusschen-in genomen. Vanmorgen was hij weer beter en vanmiddag is hij weer naar school gegaan, dan zit hij tenminste warm. Ik heb weer de heele dag binnen gezeten, want nog steeds is de straat niet veilig voor me. Gree is weer veel op straat geweest om eten te bemachtigen. Ze heeft wat peulvruchten meegebracht maar aardappels kon ze niet krijgen. We hebben nog voor hooguit 2 dagen en het ziet er niet naar uit dat ze dan weer aangevoerd zullen zijn. Niet voor niets heeft de centrale keuken vandaag voor het laatst gedraaid, terwijl over de massavoeding zooals die in de bedoeling lag en waarvoor we allemaal werden overgeplaatst, niet meer wordt gepraat. Er zijn geen voedingsmiddelen meer in de stad en daarmee uit. Wat er van terecht zal komen is mij een raadsel. De naaste toekomst ziet er angstaanjagend uit. Alles loopt vast op het transportvraagstuk. Er staat bijna geen materi-aal meer ter beschikking voor het civiele verkeer. De massa-optochten van mannen die weggevoerd worden zijn nu afgeloopen. De meesten van hen zijn nu reeds tot diep in Gelderland gelopen. Nog steeds weet niemand waar ze naar toe gaan, al wordt er over gesproken dat ze verdedigingswerken aan moeten leggen. Ze zijn in ieder geval al voorbij Amersfoort. Berichten over hen komen maar sporadisch door.

(Rotterdamse tramconducteur in 'Dagboekfragmenten 1940—1945' — Den Haag, 1954)